

DEATH

ACROSS INTERCULTURAL CHURCHES

EEN ONDERZOEK NAAR
OMGANG MET DE DOOD IN
INTERCULTURELE PIONIERSPLEKKEN

LINDA HOEGEE-MUILWIJK
THEOLOGISCHE UNIVERSITEIT KAMPEN
18 NOVEMBER 2021, NIEUWEGEIN

En God zal alle tranen van hun ogen afwissen, en de dood zal er niet meer zijn; ook geen rouw, jammerklacht of moeite zal er meer zijn, want wat er eerst was is voorbij. En Hij die op de troon zit, zei: “Zie, Ik maak alle dingen nieuw”.

خدا تمام اشکها را از چشمان آنها پاک خواهد ساخت. دیگر نه مرگی خواهد بود و نه غمی، نه ناله‌ای و نه دردی، زیرا تمام اینها متعلق به دنیای پیشین بود که از بین رفت. آنگاه او که بر تخت نشسته بود، گفت: «ببین! الان همه چیز را نو می‌سازم!»

Ele enxugará dos seus olhos toda lágrima. Não haverá mais morte, nem tristeza, nem choro, nem dor, pois a antiga ordem já passou. Aquele que estava assentado no trono disse: "Estou fazendo novas todas as coisas”.

神要擦去他們一切的眼淚；不再有死亡，也不再有悲哀、哭號、疼痛，因為以前的事都過去了。坐寶座的說：看哪，我將一切都更新了！

And He will wipe away every tear from their eyes, and death shall be no more, neither shall there be mourning, nor crying, nor pain anymore, for the former things have passed away. And He, who was seated on the throne said: “Behold, I am making all things new.”

و سيمسح كل دموعه من عيونهم. اذ يزول الموت والحزن و الصراخ والالم، لان الامور القديمة كلها قد زالت! "و قال الجالس علي العرش": (ساصنع كل شيء جديداً).

Il essuiera toute larme de leurs yeux, la mort ne sera plus, et il n’y aura plus ni deuil, ni cri, ni douleur, car les premières choses ont disparu. Celui qui était assis sur le trône dit: “De tout je fais du nouveau”.

Openbaring 21:4-5a

ALGEMENE GEGEVENS

Onderwijsinstelling	Theologische Universiteit Kampen
Opleiding	Master Church and Mission in the West
Module	Masterscriptie
Titel	Death Across Intercultural Churches
Ondertitel	Een onderzoek naar omgang met de dood in interculturele pioniersplekken
Onderdeel	Onderzoeksrapport
Datum	18 november 2021
Auteur	Linda Hoegge-Muilwijk
Studentnummer	18065
Begeleider/Eerste beoordelaar	Prof. Dr. J.H.F. (Hans) Schaeffer
Meelezer/Tweede beoordelaar	Prof. Dr. S. (Stefan) Paas
Meelezer/Tweede beoordelaar	Prof. Dr. B. (Benno) van den Toren

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	6
<hr/>	
1. TER INLEIDING	8
1.1 INLEIDING	8
1.2 PROBLEEMSTELLING	8
1.3 ONDERZOEKSDOEL	9
1.4 ONDERZOEKSVRAAG	9
1.5 ONDERZOEKSPROCES	10
1.6 VERNIEUWDE ONDERZOEKSVRAAG	12
1.7 OPZET VAN HET ONDERZOEKSRAPPORT	12
1.8 OPERATIONALISATIE	13
1.9 INBEDDING IN DE MASTERSTUDIE	14
1.10 POSITIONERING	16
2. THEOLOGISCHE INBEDDING	18
2.1 INLEIDING	18
2.2 SYSTEMATISCH THEOLOGISCH KADER	18
2.3 ONGANG MET DE DOOD IN DE WESTERSE SAMENLEVING	19
2.4 THEOLOGISCHE IMPLICATIES	23
2.5 PASTORAAT BIJ STERVENSBEGELEIDING EN ROUWBEGELEIDING	25
2.6 SAMENVATTING EN CONCLUSIE	25
3. INTERCULTURELE VERKENNING	27
3.1 INLEIDING	27
3.2 CULTURELE DIVERSITEIT	28
3.3 LEVENSOVERTUIGINGEN	29
3.4 RITUELEN	31
3.5 IMPACT VAN MIGRATIE	33
3.6 PASTORAAT IN INTERCULTURELE CONTEXT	34
3.7 SAMENVATTING EN CONCLUSIE	36
4. DE STEM VAN DE PRAKTIJK	38
4.1 INLEIDING	38
4.2 VERNIEUWDE TOPICLIST	38
4.3 OPZET DIEPTE-INTERVIEWS	41
4.4 RESPONDENTEN	43
4.5 CODERING	45
4.6 UITKOMSTEN PRAKTIJKONDERZOEK	46
4.7 SAMENVATTING EN CONCLUSIE	57
5. SAMENVATTING EN CONCLUSIE	60
5.1 INLEIDING	60
5.2 VERWERKING ONDERZOEKSRISULTATEN	60
5.3 CONCRETE HANDVATEN	66
5.4 CONCLUSIE	68

5.5 DISCUSSIE ONDERZOEKSRESULTATEN	70
5.6 AANBEVELINGEN VOOR VERDER ONDERZOEK	72
NAWOORD	73
BIBLIOGRAFIE	74
BIJLAGEN	77
BIJLAGE 1 – CHECKLIST TONY WALTER	77
BIJLAGE 2 – VERNIEUWDE TOPICLIST (NEDERLANDS)	77
BIJLAGE 3 – VERNIEUWDE TOPICLIST (ENGELS)	77
BIJLAGE 4 – INTERVIEWOPZET (NEDERLANDS)	77
BIJLAGE 5 – INTERVIEWOPZET (ENGELS)	77
BIJLAGE 6 – UITGEWERKTE GESPREKSVERSLAGEN	77
BIJLAGE 7 – WERKDOCUMENT BROCHURE	77

VOORWOORD

*‘Mijn vader is overleden in eenzaamheid,
terwijl ik hem bleef vertellen dat ik onderweg was.’¹*

Met deze woorden begint een artikel uit het Nederlandse Dagblad op 7 mei 2021. Woorden die raken en waar inmiddels iedereen zich, door de huidige Covid-19 pandemie iets bij voor kan stellen. Het artikel is geschreven door de vijftigjarige Iraanse schrijfster Firoozeh Farjadnia die in het afgelopen jaar haar vader in Iran verloor. Ze kon niet naar hem toe toen hij op sterven lag, vanwege de maatregelen met betrekking tot de pandemie. Daarmee deelt ze een ervaring met andere mensen die in coronatijd een geliefde kwijtgeraakt zijn. Alleen te moeten sterven lijkt de grootste angst van de mens te zijn als het gaat over de dood: ‘The most frightening thing about dying for most people is the feeling of being alone, of having to face the unknown without any of the familiar props that usually sustain us in times of great change’.² Hoewel ik persoonlijk (nog) nooit een vergelijkbare situatie heb meegemaakt, raakt deze angst mij en vraag ik mij af of christenen iets kunnen betekenen voor mensen die met deze angst leven. Hebben christenen hier een verhaal te vertellen, waarin angst voor de dood er niet meer hoeft te zijn? Dragen wij een boodschap van hoop uit in tijden waarin de dood, door een pandemie, meer zichtbaar lijkt te zijn in de (westerse) wereld? En hoe kijk ik zelf eigenlijk naar de dood en welke invloed heeft mijn christelijke levensovertuiging daarop? Met deze vragen is het onderzoek van start gegaan.

Mijn naam is Linda Hoegee-Muilwijk. Op het moment van schrijven ben ik een studente van de master Church and Mission in the West aan de Theologische Universiteit Kampen. Daarnaast maak ik inmiddels vijf jaar deel uit het leiderschapsteam van de interculturele pioniersplek Cross Culture Nieuwegein. Hier ben ik tijdens mijn derdejaars stage voor de opleiding Godsdienst Pastoraal Werk (op het HBO aan de Christelijke Hogeschool Ede) terecht gekomen en heb ik mijn eerste ervaringen met intercultureel kerkzijn opgedaan. Leren om samen met mensen, afkomstig uit allerlei culturen, Jezus te volgen en in eenheid en diversiteit Zijn roeping na te leven, is iets wat mij geweldig aanspreekt in intercultureel kerkzijn. Diversiteit in de kerk laat voor mij iets zien van de grootheid van God en ik geloof dan ook sterk dat we in de ander iets kunnen leren over wie God is. Het was daarom mijn verlangen om voor de masterscriptie een onderwerp te kiezen waarin zowel de diversiteit als de eenheid tussen christenen uit allerlei culturen zichtbaar zou worden.

Het onderwerp van dit onderzoek is uiteindelijk opgekomen uit de actualiteit, mede door de opkomst van de Covid-19 pandemie, waarbij mensen meer zijn gaan nadenken over het leven, maar ook over de dood. Ongeveer gelijktijdig met de opkomst van de pandemie gingen in onze kerk berichten rond over twee mensen in onze gemeenschap die op dat moment, menselijk gesproken, heel kwetsbaar waren en mogelijk op niet al te lange termijn zouden komen te overlijden. Deze berichten hebben mij aan het denken gezet, want mochten deze mensen

¹ Firoozeh Farjadnia, “Mijn vader stierf alleen. Die pijn blijft”, *Nederlands Dagblad*, 8 mei 2021.

² Elisabeth Kübler-Ross, *Death: The Final Stage of Growth*, (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1975), 27.

overlijden dan zou het voor onze interculturele pioniersplek voor het eerst zijn dat iemand van de gemeenschap door de dood zou ontvallen. En wat doe je dan als kerk? Welke verantwoordelijkheden heb je als leiderschapsteam? Welke boodschap breng je aan de rouwende familie en de rouwende gemeenschap? Hoe beleeft de diverse interculturele gemeenschap deze situatie? Welke ervaringen bestaan er in andere interculturele pioniersplekken met betrekking tot dit thema? En hoe geef je op een interculturele manier gestalte aan deze gebeurtenissen? Daarnaast heeft het mij ook aan het denken gezet over de vraag in hoeverre dit thema voor mensen in een interculturele pioniersplek speelt en of dit niet al langer speelt. Veel mensen uit interculturele pioniersplekken zijn migranten, die mogelijk al meer ervaringen hebben met de dood, dan ik mij kan voorstellen. Want hoe zou het zijn om geliefden achter te laten in je land van herkomst en niet terug te kunnen gaan voor hun begrafenis, zoals in de ervaring van de Iraanse schrijfster Firoozeh Farjadnia? En in hoeverre hebben mensen uit interculturele pioniersplekken niet al oog in oog gestaan met de dood, door bijvoorbeeld armoede of hongersnood in hun land van herkomst of in gevaarlijke vluchtroutes om naar het Westen te kunnen komen? Wat betekent dat voor de manier waarop de dood in interculturele kerkelijke gemeenschappen beleefd wordt?

De afbeelding op de voorkant van dit onderzoeksrapport vertegenwoordigt dit onderwerp en de context van het onderzoek. Enerzijds wordt namelijk in het groeiende plantje de context van kerkplantingsprojecten gesymboliseerd. Kerken die als kleine, nieuwe plantjes proberen om het leven vorm te geven, die zoeken naar manieren om te gaan groeien en bloeien en die een poging doen om te wortelen in de diepe, soms rauwe aarde. Iedere kerk, ieder plantje, op zijn of haar eigen manier. Anderzijds verwijst de afbeelding naar de thematiek van het onderzoek, namelijk de dood. Jezus verwijst in Johannes 12:24 naar een graankorrel die eerst moet sterven, voordat hij veel vrucht gaat dragen. Dit perspectief van leven door de dood heen keert vaker terug in de Bijbel. Bij uitstek komt dit aan de orde bij Jezus, die opstond uit de dood om voor ieder van ons het volmaakte leven beschikbaar te stellen. Zette Jezus hiermee de dood niet in een ander perspectief? Als dat zo zou zijn, is het dan niet de moeite waard om ons daar als kerken in te verdiepen? Want hebben wij daarmee niet een nieuw verhaal te vertellen aan de wereld? En wat kunnen wij leren van het feit dat God de mensen divers heeft gemaakt, ook in de omgang met dit thema? In het onderzoeksrapport wat voor u ligt, wil ik u meenemen in een zoektocht naar antwoorden op deze vragen.

Graag wil ik iedereen bedanken die een bijdrage heeft geleverd aan de totstandkoming van dit onderzoeksrapport. Hierbij wil ik in het bijzonder de respondenten Maarten Blom, Nestor Tsala, Simon van der Lugt en Esther van Schie bedanken voor hun beschikbaarheid en de inspirerende gesprekken. Ook begeleider Hans Schaeffer en meelezers Stefan Paas en Benno van der Toren wil ik bedanken voor de ondersteuning in het onderzoek. Daarnaast wil ik iedereen uit mijn netwerk bedanken voor de inspirerende gesprekken, de eerlijke feedback, het nalezen van documenten en het blijven motiveren.

November 2021.

1. TER INLEIDING

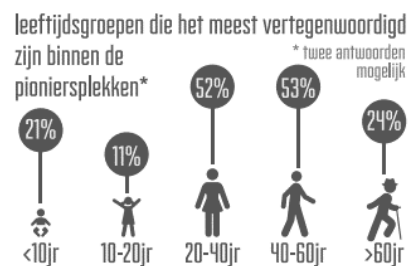
VERANTWOORDING VAN HET ONDERZOEK

1.1 INLEIDING

In het eerste hoofdstuk van dit onderzoeksrapport wordt verantwoording afgelegd over de opzet en de uitwerking van het onderzoek. Dit begint met een beschrijving van de probleemstelling, het doel van het onderzoek en de geformuleerde onderzoeksvraag. Vervolgens wordt beschreven hoe het onderzoeksproces verlopen is en welke keuzes daarin gemaakt zijn. Daarna wordt de opzet van het onderzoeksrapport beschreven en worden de operationalisatie, inbedding en positionering van het onderzoek toegelicht. Met dit hoofdstuk worden de kaders geschetst waarbinnen de onderzoeksresultaten, in de hierop volgende hoofdstukken, geplaatst kunnen worden.

1.2 PROBLEEMSTELLING

In de voorbereiding van het onderzoek heeft telefonisch een gesprek plaatsgevonden met Hans Euser. Hij is leidinggevende van het Intercultural Church Plants (ICP) netwerk, waar een groot deel van de protestantse interculturele pioniersplekken in Nederland bij aangesloten zijn.³ Het telefoongesprek is gevoerd om te verkennen of een onderzoek naar dood, stervensbegeleiding en rouwbegeleiding aan zou kunnen sluiten bij de praktijk en voor interculturele kerkelijke gemeenschappen relevant zou kunnen zijn. Uit het gesprek bleek dat er binnen interculturele pioniersplekken weinig tot niets bekend is over de rol van interculturele pioniersplekken bij stervensbegeleiding en rouwbegeleiding. Zo bestaan er, voor zover bekend bij het ICP-netwerk, geen visiedocumenten of liturgieën waarin het thema dood, stervensbegeleiding of rouwbegeleiding een plek krijgt in de interculturele gemeenschappen. Dit zou verklaarbaar kunnen zijn vanuit de gedachte dat pioniersplekken vaak nog maar enkele jaren bestaan en veel jonge deelnemers hebben, waardoor over het algemeen het thema dood minder aanwezig is. De eerste vooronderstelling wordt bevestigd door een onderzoek van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) naar pioniersplekken.⁴ Daaruit blijkt dat van de 84 plekken die in beeld waren, op het moment van onderzoek in 2017, er slechts zeven voor 2013 gestart zijn. Het grootste deel van de pioniersplekken bestaat dus momenteel nog geen tien jaar. Het figuur hiernaast werpt licht op de tweede vooronderstelling, door te laten zien dat de leeftijdsgroepen 20-40 jaar en 40-60 jaar het meest vertegenwoordigd worden in pioniersplekken. Hoewel deze leeftijdsgroepen breder vertegenwoordigd zijn dan 60+'ers kan afgevraagd worden of dit daadwerkelijk invloed heeft op de omgang met de dood en rouw. Bijna een kwart van de gemeenschappen wordt namelijk gevormd door 60+'ers. Daarnaast laat deze grafiek niet zien of er verschillen merkbaar zijn tussen monoculturele en interculturele pioniersplekken.

³ Intercultural Church Plants, “Over ICP”, geraadpleegd op 6 mei 2020. Zie: <https://www.icpnetwork.nl/>.

⁴ Protestantse Kerk in Nederland, “Op Hoop van Zegen”, januari 2017, 8.

Naast deze praktische overwegingen, zou ook culturele verscheidenheid in interculturele pioniersplekken invloed kunnen hebben op het feit dat er weinig bekend is over deze thematiek. De dood wordt in culturen namelijk heel verschillend gewaardeerd, wat invloed heeft op het gesprek dat erover gevoerd wordt. Uit het voorwoord blijkt echter dat de dood mogelijk door de huidige pandemie sneller een plek in kan gaan nemen in de interculturele gemeenschap of dat het zelfs bij veel mensen in de pioniersplek al een actief thema is vanwege de diverse levenservaringen. Er kan dus op korte termijn behoefte ontstaan aan visievorming over deze thematiek. Want welke rol speelt de pioniersplek in stervensbegeleiding? Welke christelijke boodschap kan zij bieden bij rouwbegeleiding? Wat is daarin de toegevoegde waarde van iedere afzonderlijke cultuur? Wat is bijvoorbeeld het verschil in omgang met de dood tussen een individualistische en een collectivistische cultuur? Of welke plek hebben rituelen rondom de dood in verschillende culturen? Kortom, waar ligt in deze thematiek de uitdaging voor de interculturele kerkelijke gemeenschap?

Uit een verkenning van de praktijk blijkt dat in jonge, interculturele pioniersplekken weinig ervaring is in het omgaan met de dood en dat er weinig kennis zichtbaar is of gedeeld wordt met betrekking tot stervensbegeleiding en rouwbegeleiding rondom een overlijden. Deze gedachte heeft de basis gevormd voor het opzetten van het onderzoek, zoals hieronder verder omschreven.

1.3 ONDERZOEKSDOEL

Het onderzoeksdoel bestaat uit de volgende drie aspecten: beschrijven, exploreren en adviseren. Allereerst gaat het om een *beschrijvend* onderzoek. Er is namelijk gekozen voor een thematiek waar nog weinig informatie over beschikbaar is. Daarom is het in eerste instantie van belang dat in kaart gebracht wordt welke kennis er op dit gebied beschikbaar is. Hiervoor worden beschikbare artikelen, documenten, handreikingen en wetenschappelijke studies in deze thematiek geraadpleegd. Daarnaast gaat het om een *explorerend* onderzoek. Vanuit het beschrijvende deel komt namelijk informatie beschikbaar, waarvan nog niet helder is hoe deze geïnterpreteerd moet worden in de specifieke context van interculturele pioniersplekken. In het onderzoek is daarom aandacht voor verschillende feiten en verschijnselen die met elkaar in verband gebracht moeten worden om zo tot een verklaring of advies te komen.⁵ Tot slot is op basis van bovenstaande aspecten het onderzoek ook *strategisch/adviserend*. Uit het onderzoek komen namelijk bepaalde aspecten naar voren, die omgezet worden in aanbevelingen en adviezen voor interculturele pioniersplekken die zich in deze thematiek willen ontwikkelen. Concreet betekent dit dat het onderzoek handvaten wil bieden voor het vormgeven van een verantwoorde pastorale praktijk met betrekking tot stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele kerkelijke context. Dit betreft handvaten voor het voeren van gesprekken bij stervensbegeleiding, rouwbegeleiding en uitvaarten.

1.4 ONDERZOEKSVRAAG

Bovenstaande gegevens hebben in eerste instantie geleid tot de volgende onderzoeksvraag:

⁵ D.B. Baarda e.a., *Basisboek kwalitatief onderzoek: Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*, (Noordhoff: Groningen, 2009), 36.

‘Welke pastoraal-theologische kennis is er over stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele (religieuze en/of kerkelijke) context en hoe kan deze kennis interculturele pioniersplekken helpen om gestalte te geven aan een verantwoorde pastorale praktijk bij stervensbegeleiding en rouwbegeleiding?’

In deze onderzoeksvraag komen drie aspecten naar voren, namelijk pastorale theologie, pastoraat bij stervens- en rouwbegeleiding en interculturaliteit. Op basis daarvan zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

1. Welke pastoraal-theologische kennis is er in de bestaande literatuur ten aanzien van stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele (religieuze en/of kerkelijke) context?
2. Hoe verhoudt de pastoraal-theologische kennis ten aanzien van stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele context zich tot de ervaringen en behoeften van interculturele pioniersplekken?
3. Welke adviezen kunnen gegeven worden op basis van de bestaande pastoraal-theologische kennis en de ervaringen en behoeften van interculturele pioniersplekken met betrekking tot stervensbegeleiding en rouwbegeleiding?
4. Welke concrete handvaten, voor het vormgeven van een verantwoorde pastorale praktijk bij stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele pioniersplek, kunnen gegeven worden op basis van de verworven informatie uit bovenstaande deelvragen?

1.5 ONDERZOEKSPROCES

Gedurende het onderzoek bleek echter dat de huidige opzet van het onderzoek niet tot het gewenste resultaat zou gaan leiden. Complexiteit is een van de kenmerken van kwalitatief onderzoek. Universitair hoofddocent (in Methoden en Technieken) Hennie Boeijs omschrijft kwalitatief onderzoek als ‘[...] de systematische verzameling, organisatie en interpretatie van tekstueel materiaal dat is verkregen door gesprekken of observaties met het doel concepten te ontwikkelen die ons helpen om sociale verschijnselen in hun natuurlijke context te begrijpen met de nadruk op betekenissen, ervaringen, en gezichtspunten van alle betrokkenen’.⁶ Hieruit blijkt dat kwalitatief onderzoek vaak verbonden is met de empirische werkelijkheid die uiteraard complex en veranderlijk is. Toen op basis van de bovenstaande hoofd- en deelvragen de dataverzamelmethode gekozen en ingezet werden, bleek dat deze niet overeenkwamen met de praktijk in het werkveld. Zo bleek enerzijds de literatuurstudie te breed te zijn opgezet. De term ‘pastoraal-theologische kennis’ zorgde voor een overvloed aan literatuur, met daarbij te weinig kaders voor het beantwoorden van de centraal staande vraag. Anderzijds was er weinig positieve respons wat betreft het in gesprek gaan met leiders van interculturele pioniersplekken. Verschillende leiders gaven aan nog niet genoeg ervaring te hebben en niet goed te weten wat te kunnen inbrengen over deze thematiek om een zinvol gesprek aan te gaan, of geen tijd te kunnen maken voor een gesprek. Hoewel dit in eerste instantie ervaren werd als

⁶ Hennie Boeijs in: *Jeanine Evers, Kwalitatieve analyse: kunst én kunde*, (Amsterdam: Boom Lemma uitgevers, 2015), 19.

tegenslag in het onderzoeksproces, moet gesteld worden dat ook dit uitkomsten van het onderzoek zijn. Beide voorvallen geven namelijk aan dat dit onderzoek een bijdrage kan leveren aan een thematiek waar nog niet veel ervaring in is en waar nog weinig specifieke literatuur over geschreven is. Uit de tegenslagen blijkt dus de urgentie van een onderzoek naar deze thematiek. De opzet van dit onderzoek was echter te vooruitstrevend en daarom zal eerst meer nadruk gelegd moeten worden op het explorerende karakter van het onderzoek. Op basis van deze waarnemingen is besloten om een aantal aanpassingen in het lopende onderzoek door te voeren. De aanpassingen zullen hieronder besproken worden.

Verklaring

In eerste instantie is besloten om een verklaring te vinden voor het gegeven dat de eerste opzet van het onderzoek niet aan lijkt te sluiten bij de praktijk. Natuurlijk kan in de beperkte omvang van dit onderzoek niet gesteld worden dat alle interculturele pioniersplekken weinig tot geen ervaringen hebben met de dood in hun gemeenschap. Maar het feit dat degenen die in het kader van dit onderzoek gevraagd zijn weinig respons gaven op de thematiek roept een aantal vragen op: Want betekent dit dat er weinig kwetsbare mensen betrokken zijn bij deze plekken? Is dat niet tegenstrijdig met de gedachte dat de kerk onder andere geroepen is voor de marge van de samenleving? Wat zegt dit over kerkzijn? Daarnaast is deze situatie ook opvallend als we verwachten dat een deel van interculturele pioniersplekken gevormd wordt door migranten en vluchtelingen die mogelijk al veel meer ervaringen hebben met de dood. Hoe moeten deze vragen geïnterpreteerd worden en wat zegt het over missionair werk? Uit gesprekken met pioniers en betrokkenen bij het pionierswerk blijkt echter dat er geen harde conclusies getrokken kunnen worden over dit verschijnsel. Er zijn namelijk geen statistieken die overlijdens in pioniersplekken bijhouden en op basis van de getoonde leeftijdsstatistieken in paragraaf twee kunnen geen definitieve conclusies getrokken worden. Het is echter wel mogelijk dat dit onderzoek te vroeg is voor de bestaansfasen van veel pioniersplekken. De eerste fasen in de ontwikkeling van pioniersplekken gaan vaak meer over het vinden van de plek in de context, het luisteren naar de context en het ontwikkelen van een netwerk. Het doordenken van theologische thema's, zoals de dood of rouwverwerking komt vaak pas in een latere fase van een nieuw opgerichte gemeente.

Aanpassing dataverzamelmethode

Om de literatuurstudie tot het gewenste resultaat te brengen is besloten om, op basis van de al verkende literatuur, verschillende thema's te selecteren, die mogelijk van belang kunnen zijn voor interculturele pioniersplekken die nadenken over stervensbegeleiding en rouwbegeleiding. De specifieke thema's die gekozen zijn zullen in de volgende paragraaf van dit hoofdstuk besproken worden. Doordat er minder interviews gehouden werden kon de literatuurstudie ook wat uitgebreid worden, waardoor er ook meer ruimte was om de verschillende thema's uit te diepen. De verschillende thema's vormen de basis om aspecten te noteren die deel moeten uitmaken van een eventuele handreiking voor de interculturele pioniersplekken.

Doordat de bereidheid om deel te nemen aan het onderzoek om verschillende redenen niet groot bleek te zijn, is besloten om het kwalitatieve onderzoek op een nieuwe manier in te steken. De uitkomsten van de literatuurstudie zijn voorgelegd aan vier leiders/experts van interculturele

pioniersplekken. Zij hebben gereflecteerd op deze uitkomsten en hun eventuele ervaringen en behoeften in deze thematiek gedeeld. Op basis van de opgehaalde informatie uit de praktijk zijn aanscherpingen op de literatuurstudie gedaan. Tot slot zijn de conclusie en de aanbevelingen geschreven.

1.6 VERNIEUWDE ONDERZOEKSVRAAG

Het bovenstaande proces heeft ervoor gezorgd dat de hoofd- en deelvragen gedurende het onderzoek veranderd zijn naar:

‘Hoe kan pastoraal-theologische kennis over stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele (religieuze en/of kerkelijke) context helpend zijn voor interculturele pioniersplekken om gestalte te geven aan een verantwoorde pastorale praktijk bij stervensbegeleiding en rouwbegeleiding’.

1. Welke pastoraal-theologische kennis is er in de bestaande literatuur ten aanzien van stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele (religieuze en/of kerkelijke) context?
2. Hoe verhoudt de pastoraal-theologische kennis ten aanzien van stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele context zich tot de ervaringen en behoeften van interculturele pioniersplekken?
3. Welke aspecten vanuit de praktijk zijn van belang voor het aanreiken van concrete handvaten voor het vormgeven van een verantwoorde pastorale praktijk bij stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele pioniersplek?

Als enkel de vernieuwde onderzoeksvraag vergeleken wordt met de eerder opgestelde onderzoeksvraag, dan lijken de verschillen niet noemenswaardig te zijn. Als echter ook de eerder opgestelde deelvragen met de vernieuwde deelvragen vergeleken worden, dan valt op dat in de eerste onderzoeksopzet een vooronderstelling bestaat dat pastoraal-theologische kennis aanwezig is in de praktijk en dat deze kennis in een onderzoek opgehaald kan worden. Zoals hierboven beschreven blijkt dit in eerste instantie niet het geval te zijn. Daarom wordt in de vernieuwde onderzoeksopzet meer gefocust op hoe pastoraal-theologische kennis, die aanwezig is in de literatuur, zinvol ingezet kan worden in de praktijk van het werkveld.

1.7 OPZET VAN HET ONDERZOEKSRAPPORT

Bovenstaande aanpassingen leiden tot de volgende indeling van dit onderzoeksrapport:

Hoofdstuk 2: Dit hoofdstuk bevat literatuurstudie naar het verschijnsel van dood, rouwbegeleiding en stervensbegeleiding. Opgedeeld in de volgende thema's: een systematisch theologisch kader, de geschiedenis van de omgang met de dood in het Westen en de huidige visie op de dood in het Westen, de invloed van digitalisering en de daarbij behorende theologische implicaties voor pastoraat in de huidige postmoderne samenleving.

Hoofdstuk 3: Dit hoofdstuk bevat literatuurstudie naar het interculturele aspect van de dood, rouwbegeleiding en stervensbegeleiding. Opgedeeld in de volgende thema's: culturele

diversiteit gebaseerd op een checklist van professor Tony Walter, levensovertuigingen, rituelen, de impact van migratie en de verschillen tussen westers en niet-westers pastoraat.

Hoofdstuk 4: Op basis van de literatuurstudie uit de voorgaande twee hoofdstukken zijn aspecten omschreven die in een handreiking voor interculturele pioniersplekken een plek zouden moeten krijgen. In dit hoofdstuk volgt een verantwoording van het praktijkonderzoek en vervolgens een beschrijving van de uitkomsten van het praktijkonderzoek, waarbij leiders uit de praktijk gevraagd zijn om hun ervaringen en behoeften uit de praktijk te delen en te reflecteren op de uitkomsten van de literatuurstudie.

Hoofdstuk 5: De uitkomsten van de literatuurstudie en de diepte-interviews worden met elkaar in gesprek gebracht. Eventuele aanscherpingen op de literatuurstudie worden gedaan en de uitkomsten van zowel het literatuuronderzoek als het praktijkonderzoek worden samengebracht in de conclusie. Vervolgens worden hier praktische aanbevelingen voor de praktijk van interculturele pioniersplekken en voor verder onderzoek binnen deze thematiek gedaan.

1.8 OPERATIONALISATIE

Voordat het onderzoek naar de beantwoording van de hoofd- en deelvragen in werking gezet kan worden, moeten eerst de abstracte begrippen daaruit omgewerkt worden naar een vorm die onderzoekbaar of empirisch waarneembaar is.⁷ Daarom volgt hieronder eerst een operationalisatie van de begrippen die in de hoofd- en deelvragen gebruik worden:

Pastoraal-theologische kennis: In het kader van dit onderzoek wordt een onderscheid gemaakt tussen theoretische kennis (deelvraag 1) en kennis met betrekking tot praktijken van stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele context (deelvraag 2). Met pastoraal-theologische kennis wordt kennis bedoeld die opkomt uit de pastorale deelpraktijk van kerkzijn.

Stervensbegeleiding: geestelijke begeleiding die aangeboden wordt aan een persoon – en aan degenen die hem of haar omringen - die zich bewust bevindt in het proces richting de dood.

Rouwbegeleiding: geestelijke begeleiding voor nabestaanden in het proces van het verwerken van een verlies van een dierbare persoon.

Om het onderscheid tussen het gebruik van verschillende begrippen met betrekking tot rouwbegeleiding duidelijk te maken, volgt hieronder een begripsafbakening van Dr. J.W. Worden: ‘Worden (2009) defines grief as the personal emotional reactions that follow a loss. (...) Bereavement refers to the experiences that follow the death of a loved one, while mourning is the process through which grief is expressed’.⁸

⁷ Jeanine Evers, *Kwalitatief interviewen: kunst én kunde*, (Den Haag: Boom Lemma uitgevers, 2008), 32.

⁸ James Gire, “How Death Imitates Life: Cultural Influences on Conceptions of Death and Dying”, *International Association for Cross-Cultural Psychology*, (unit 6, subunit 2, article 3, 2014), 11.

Interculturele context: een groep mensen die gekenmerkt wordt door culturele diversiteit, waarbij de rijkdom, de uitwisseling, de interactie en het respect voor de verschillende culturen benadrukt wordt.⁹ Dit onderzoek wordt beperkt tot interculturele contexten van kerkelijke pioniersplekken.

Verantwoorde pastorale praktijk: een pastorale praktijk waarbij recht gedaan wordt aan de interculturele diversiteit en christelijke levensovertuiging met betrekking tot stervensbegeleiding en rouwbegeleiding.

1.9 INBEDDING IN DE MASTERSTUDIE

Het onderzoek, zoals in dit onderzoeksrapport gepresenteerd wordt, kan geplaatst worden in het bredere kader van de master Church and Mission in the West. Hiermee kan aangetoond worden hoe het onderzoek is ontstaan, wat de relevantie van het onderzoek is en hoe het aansluit bij de actualiteit van de missiologie en de praktische theologie. De master Church and Mission in the West richt zich op de huidige, westerse samenleving, die door veel mensen gezien wordt als het grootste zendingsveld voor de kerk vandaag de dag. De westerse kerk bevindt zich momenteel in een samenleving, waarin zowel veel uitdagingen als kansen voor christelijke zending liggen. Het valt dan ook op dat de kerk zowel krimpt, als dat er nieuwe initiatieven ontstaan. Tijdens de masterstudie heeft de vraag centraal gestaan: Hoe kerk te zijn in zo'n veranderde samenleving? Want wat betekent het om het evangelie te communiceren, spirituele leiding te geven of missionair ondernemerschap te tonen in deze samenleving? En welke nieuwe manieren van spiritualiteit presenteren zichzelf in deze samenleving? Of hoe kunnen christenen in deze nieuwe postchristelijke periode de Bijbel als bron van het leven gebruiken? Bovenstaande vragen zijn uitgediept en doordacht tijdens de verschillende modules die een plek gekregen hebben in de master.¹⁰

In de eerste module van de master is verkend wat het betekent om onderdeel te zijn van een post-christelijke, post-seculiere samenleving en lag de nadruk op het verkennen van de eigen cultuur. Samen met de module Common Course is in deze periode geleerd om hermeneutische verbindingen te maken tussen de huidige culturele situatie en het Bijbelse verhaal. Vervolgens is in de module Communication aandacht besteed aan het proces van preken en evangeliseren in deze veranderde samenleving. Manieren waarop het Evangelie gecommuniceerd wordt zijn theologisch onderzocht en er is gereflecteerd op de aard van het Evangelie en de betekenis van heil voor de huidige, westerse context. Gelijkzeitig is in de module Caring nagedacht over spirituele vorming en discipelschap. Daarbij werd gekeken naar hoe kerken en missionaire initiatieven spirituele groei vormgeven en praktiseren in een westerse context. In de daaropvolgende module Communities is ingezoomd op de christelijke gemeenschappen die gevormd worden en is nagedacht over de vraag hoe deze duurzaam opgestart en ontwikkeld kunnen worden. Tot slot is in de laatste module nagedacht over de vraag hoe christelijke leiders richting kunnen geven aan een gemeenschap in een veranderende samenleving, waar

⁹ Gebaseerd op: <https://diversewoordenlijst.vrt.wordpress.com/2016/11/24/bi-cultureel/>.

¹⁰ De beschrijving van deze alinea is gebaseerd op "Church and Mission in The West", Theologische Universiteit Kampen, geraadpleegd op 9 september 2021. Zie: <https://www.tukampen.nl/master-theologie-eeenjarig/missionaire-gemeente/>.

veranderende wereldbeelden en praktijken kunnen zorgen voor crisis en vragen om vernieuwde richtingwijzers.

Ter afsluiting van de master vindt een onderzoek plaats waarin, op basis van de opgedane kennis en ervaringen uit bovenstaande modules, verdieping plaatsvindt en een bijdrage wordt geleverd aan de praktijk van het werkveld. In het kader van de masterstudie is gekozen voor de context van interculturele pioniersplekken. Pioniersplekken zijn, als gekeken wordt naar het huidige kerkelijke landschap in de westerse samenleving, actueel. Het zijn de plekken waarin bij uitstek gezocht wordt naar nieuwe vormen van kerkzijn die aansluiten bij de huidige samenleving. De keuze voor pioniersplekken als context voor het onderzoek sluit dus vanzelfsprekend aan bij de kaders van de masterstudie. Dat in dit onderzoek specifiek gekozen wordt voor interculturele pioniersplekken lijkt ook een logische keuze te zijn als gekeken wordt naar de opgedane kennis tijdens de masterstudie. Interculturaliteit blijkt namelijk een actuele factor te zijn in de huidige westerse samenleving. Uit onderzoek van het CBS (Centraal Bureau Statistiek) blijkt dat op 1 september 2021 maar liefst 24,9% van de bevolking van Nederland een migratieachtergrond heeft. Daaronder vallen zowel mensen die in het buitenland geboren zijn als degenen die in Nederland geboren zijn en van wie tenminste een van de twee ouders immigrant was.¹¹ Naast dat interculturaliteit een opkomend thema is in de huidige samenleving, komt er ook binnen de theologie steeds meer aandacht voor. Zo ontstaan er verschillende theologische masters waarvan de inhoud gericht is op interculturaliteit. Ook wordt interculturaliteit zichtbaar in de samenstelling van studenten die deze masters volgen. Daarnaast wordt er binnen het theologische vakgebied steeds meer gebruik gemaakt van theologische literatuur die verder reikt dan westerse theologie. Ook ontstaan er binnen de verschillende vakgebieden van de theologie interculturele onderdelen, zoals interculturele hermeneutiek of intercultureel pastoraat. De actualiteit van de opkomst van interculturele pioniersplekken en migrantenkerken in het vakgebied versterkte de keuze om deze context als basis van het onderzoek te nemen.

Daarbij is gekozen voor een thematiek die raakt aan de actualiteit van de samenleving. De COVID-19 pandemie heeft ervoor gezorgd dat veel mensen na zijn gaan denken over de kwetsbaarheid van het leven en daarmee ook over de dood en eventueel leven na de dood. De pandemie is een voorbeeldsituatie waarin zichtbaar wordt dat het in de westerse cultuur veel gaat over het willen houden van controle, over het proces van maakbaarheid en over het zoveel mogelijk vermijden van de dood. De westerse samenleving lijkt een cultuur te zijn geworden die niet goed weet hoe er omgegaan moet worden met lijden, kwetsbaarheid en dood. De actualiteit van dit thema gaat ook de kerken niet voorbij. Zij kan in dit thema zoeken naar manieren om een ‘counterliturgy’ te vertellen en een ander geluid te hebben in de samenleving.

De relevantie van dit onderzoek ligt in het feit dat drie thematieken (interculturaliteit, theologie en pastoraat bij stervensbegeleiding en rouwbegeleiding) bij elkaar gebracht worden. In de praktijk zijn deze thematieken nog niet vaak bij elkaar gebracht. Dit onderzoek hoopt een theoretische fundering neer te leggen op basis waarvan interculturele pioniersplekken kunnen

¹¹ CBS, “Hoeveel mensen met een migratieachtergrond wonen in Nederland?”, geraadpleegd op 6 oktober 2021. Zie:<https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-mensen-met-een-migratieachtergrond-wonen-in-nederland->.

komen tot het vormgeven van een verantwoorde pastorale praktijk. De uitkomsten van dit onderzoek kunnen door het onderzoeksprogramma van de master Church and Mission in the West gebruikt worden in hun zoektocht naar het vormgeven van duurzame vernieuwing binnen de kerk in de gesecculariseerde delen van de wereld.¹²

1.10 POSITIONERING

Het netwerk van de theologie kan verdeeld worden in zes zwaartepunten: Bijbelwetenschap, systematische theologie, kerkgeschiedenis, praktische theologie, ethiek en missiologie.¹³ Dit onderzoek kan gepositioneerd worden in praktische theologie, toegespitst op het pastorale veld. Tegelijkertijd zijn alle zwaartepunten van het netwerk altijd met elkaar verbonden, dus zullen de andere punten ook zijdelings aan bod kunnen komen in het onderzoek. In methoden van de praktische theologie (o.a. van Richard Osmer) wordt zichtbaar dat er ook altijd ruimte is voor het gebruik van niet theologische wetenschappen, zoals in dit geval zijdelings gebruik gemaakt zal worden van sociologie, psychologie en antropologie.

Voor de uitvoering van het onderzoek is het daarnaast ook van belang dat de positie van de onderzoeker in deze thematiek geduid wordt. De onderzoeker moet zich er namelijk van bewust zijn dat hij/zij eigen ervaringen, vooronderstellingen en theologische vorming meebrengt in het onderzoek.¹⁴ Dit kan zeer waardevol zijn voor het onderzoek, mits de onderzoeker daar transparant over is. Als het gaat om stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele context dan zijn de volgende aspecten mogelijk van invloed op het onderzoek:

- De onderzoeker is opgegroeid in een gereformeerd milieu, waar weinig gepraat werd over de dood of rouwverwerking. In eventuele gesprekken over de dood hadden angst en onzekerheid vaak een significante rol. Er lag veel nadruk op het feit dat de dood een moment is waarop een mens voor God komt te staan en geoordeeld zal worden. Meestal kon dan niet met zekerheid gezegd worden wat er met de overledene gebeurd zal zijn, wat ervoor zorgt dat er in de behandeling van deze thematiek vaak een bepaalde zwaarmoedigheid aanwezig was.
- De onderzoeker heeft nog weinig te maken gehad met christelijke stervensbegeleiding en rouwbegeleiding, in zowel het persoonlijke leven van de onderzoeker als in het werkveld van de interculturele pioniersplek. Op een bepaalde manier heeft de onderzoeker dus een onbevangen houding in de thematiek.
- Door het meer en meer verdiepen in de christelijke levensovertuiging als een holistische benadering van het leven, is bij de onderzoeker het verlangen gegroeid om (ten opzichte van het milieu waarin de onderzoeker is opgegroeid) een nieuw perspectief op de dood en op rouw te ontwikkelen, waarbij meer nadruk komt te liggen op de vraag welke plek de dood heeft in het leven van een christen en welke waarheden de Bijbel stelt over het leven van een kind van God na de dood.

¹² The Centre for Church and Mission in the West, "Welcome": <https://churchandmission.nl/>. Geraadpleegd op 28 juni 2021.

¹³ De Bruijne, A.L. Th., "Gereformeerde Theologie Vandaag," in *Gereformeerde Theologie vandaag: oriëntatie en verantwoording*, red. A.L. Th. de Bruijne (Barneveld: Uitgeverij De Vuurbaak, 2004), 18-22.

¹⁴ Hans Schaeffer, *Kerk om te vieren*, (Kampen: Summum Academia Publications, 2019), 40.

- Door betrokkenheid bij een interculturele pioniersplek is bij de onderzoeker de vraag op gekomen wat er in deze thematiek geleerd kan worden van de diversiteit van culturen. Op welke aspecten kan het westerse perspectief van de onderzoeker uitgedaagd worden?

Nu het onderzoek verantwoord en het doorlopen onderzoeksproces beschreven is, kunnen in de hierop volgende hoofdstukken de onderzoeksresultaten weergegeven worden.

2. THEOLOGISCHE INBEDDING

VAN OMGAAN MET DE DOOD EN ROUW

2.1 INLEIDING

Voordat ingezoomd gaat worden op verschillende aspecten die te maken hebben met stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele context, moet eerst bepaald worden waar het in dit onderzoek om gaat. Want wat staat er op het spel? Waarom is het cruciaal dat kerken en christenen zich verdiepen in de dood? Welke boodschap hebben zij te vertellen bij stervensbegeleiding en rouwbegeleiding? In de tweede paragraaf van dit hoofdstuk wordt daarom eerst een systematisch theologisch kader geschetst, waarbinnen we het verschijnsel van de dood vanuit christelijk perspectief leren verstaan. In de daaropvolgende paragraaf wordt beschreven hoe het perspectief op de dood in het Westen door de geschiedenis heen ontwikkeld is. Hierbij wordt de huidige omgang met de dood verder uitgediept en krijgen aspecten die daar een grote rol bij spelen, zoals de digitalisering, een plek. Tot slot wordt gekeken welke theologische implicaties deze westerse visie op de dood heeft en wat daarbij de rol van pastoraat is.

2.2 SYSTEMATISCH THEOLOGISCH KADER

In een poging om het verschijnsel van de dood te leren verstaan, moet teruggegaan worden naar de oorspronkelijke bedoelingen van Gods scheppingsplan. God wordt in het gehele verhaal van de wereld en de mens omschreven als Degene die leven geeft. Hij deed de natuur tot leven komen en Hij blies de mens levensadem in (Genesis 1 en 2). De mens staat dus vanaf het begin in relatie met een leven gevende God. Systematisch theologen Van den Brink en Van der Kooi omschrijven deze relatie aan de hand van het begrip ‘verbond’. Zij stellen dat God voor de mens voorwaarden schept om een leven in vertrouwen op Hem te hebben.¹⁵ Dit leven in vertrouwen met God verloor echter glans en glorie op het moment dat de zonde in de wereld kwam. Zonde kan omschreven worden als een daad, als een macht of als vervreemding die, in welke vorm dan ook, leidt tot verbonds- en relatiebreuk. Zonde moet dan ook gezien worden als opstand tegen God.¹⁶ De relatiebreuk met Hem die leven geeft, verklaart daarom ook de beperktheid van het menselijke leven. De zonde houdt namelijk de voortgang van het leven tegen. Genesis 2:17 zegt dat er geen ontkomen meer aan is: ‘de mens moet zeker sterven’.¹⁷ De dood moet dan ook gezien worden als een interruptie van het goddelijke plan en als onoverkomelijk gevolg van de keuze om van God, de Bron van het leven, gescheiden te willen zijn.¹⁸

Van den Brink en Van der Kooi stellen echter dat de christelijke kerk altijd over zonde en dood spreekt in het kader van de soteriologie, dat wil zeggen in het kader van Gods wil tot redding.¹⁹ Hoewel er een veelheid aan begrippen en kaders is om het verlossende werk van Jezus Christus te omschrijven, wordt hier stilgestaan bij ‘verzoening door overwinning’. Christus overwint de

¹⁵ Gijsbert van den Brink en Cees van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012), 278.

¹⁶ Brink en Kooi, *Christelijke Dogmatiek*, 275 en 286.

¹⁷ Brink en Kooi, *Christelijke Dogmatiek*, 286.

¹⁸ Loo-Joe Tan, “A Christian Theology of Life and Death”, (ResearchGate, 2020), 4.

¹⁹ Brink en Kooi, *Christelijke Dogmatiek*, 277.

machten die de mens en de wereld in hun greep houden en laat zien dat de dood niet het laatste woord heeft over het leven. Door Zijn dood en opstanding zijn de macht van de duivel, van de dood en van de hel overwonnen.²⁰ Met Zijn opstanding realiseert Christus het heil dat God voor mensen brengt: een nieuwe werkelijkheid, waarin God en de mens met elkaar verzoend zijn. Dat heil komt niet vanuit onszelf, maar is iets wat Christus ons van buitenaf geeft. Hij nodigt uit om betrokken te raken in die gemeenschap: een levenschenkende gemeenschap met de Vader, waarin Christus de mensheid wil doen delen.²¹

Op de vraag of het christelijke geloof echt gebaseerd is op de hoop van de opstanding uit de doden, antwoordde de Duitse lutherse theoloog Eberhard Jüngel het volgende: 'If we are to be more precise, then what we certainly can say is that Christian faith lives from the resurrection of Jesus Christ'.²² Het gaat in het christelijk geloof niet om een *oplossing* van het kwaad, maar het gaat over de al volbrachte *verlossing* uit het kwaad. Deze verlossing omvat het hele menselijke leven en heeft invloed op het christelijk omgaan met de realiteit van de dood. De Canadese filosoof Charles Taylor stelt dat het christelijke verhaal van het leven vereist dat we ons huidige leven gaan zien als dat het verder gaat dan vanaf de geboorte tot de dood. Het moet juist gezien worden als een leven dat verder reikt dan dit leven.²³ Wie hoop heeft en vertrouwt dat God in de toekomst een einde zal maken aan al het kwaad en gelooft dat een nieuwe wereld werkelijkheid wordt, weet nu al dat bestaande machten niet het laatste woord hebben. Christenen zien zichzelf in deze wereld als voorlopers en voorboden van die nieuwe werkelijkheid.²⁴ Het christelijke geloof 'places death at the centre of its vision, in the belief that there can be no flourishing without confronting it'.²⁵ Dit is een boodschap die indruist tegen de omgang met de dood in de huidige westerse samenleving, zoals verderop in dit hoofdstuk zichtbaar zal worden. Vanuit deze overtuigingen en ervaringen kunnen christenen echter alle aspecten van het menselijke leven, dus ook de dood, plaatsen in het kader van de verlossing en de hoop, omdat de God die leven geeft een toekomst met een volmaakt leven beloofd heeft.

2.3 ONGANG MET DE DOOD IN DE WESTERSE SAMENLEVING

'De dood is een onderwerp dat we graag negeren en wat in onze vooruitstrevende maatschappij liever ontkend wordt. Het lijkt wel alsof dood gezien wordt als een ziekte die we kunnen overwinnen. Maar het feit is dat de dood onoverkomelijk is. De dood is een van de weinige dingen waarvan we zeker kunnen zijn dat het ons zal overkomen'.²⁶ Met deze woorden begint psychiater Elisabeth Kübler-Ross haar boek *Death: The Final Stage of Growth*. De dood is een van de weinige aspecten van ons leven waar we zeker over kunnen zijn, maar tegelijkertijd wordt er relatief weinig over gesproken. Het is een thema wat angst oproept, wat pijn oplevert en wat vermeden wordt. Een thema waar de mens liever niet mee geconfronteerd wordt. Kübler-Ross pleit er echter voor om de dood niet als een vijand te zien, maar als een integraal deel van

²⁰ Brink en Kooi, *Christelijke Dogmatiek*, 414.

²¹ Brink en Kooi, *Christelijke Dogmatiek*, 429.

²² Tan, "A Christian Theology of Life and Death", 13.

²³ Charles Taylor in: Tan, "A Christian Theology of Life and Death", 5.

²⁴ Brink en Kooi, *Christelijke Dogmatiek*, 647.

²⁵ Tan, "A Christian Theology of Life and Death", 1.

²⁶ Kübler-Ross, *Death: The Final Stage of Growth*, x (vrije vertaling door onderzoeker).

ons leven, wat betekenis geeft aan ons menselijke bestaan.²⁷ Tijdens grote gebeurtenissen in het leven ontstaan volgens Tim Hutchings, professor op het departement van 'Theology and Religious Studies' in Nottingham, nieuwe praktijken en ideeën om de betreffende gebeurtenis te omarmen of te weerstaan.²⁸ Daarom zijn perioden waarin dood en rouw aanwezig zijn interessante momenten om culturele veranderingen te bestuderen. Hoe omgegaan wordt met de dood is namelijk niet van alle tijden, maar wordt cultureel en historisch bepaald.²⁹

Geschiedenis

De Franse historicus Phillipe Ariès laat op basis van een uitgebreid onderzoek zien welke veranderingen er in de Europese cultuur zijn geweest als het gaat over de omgang met de dood.³⁰ Hij onderscheidt daarbij verschillende omgangsvormen. In eerste instantie werd met de dood omgegaan als een *getemde dood*. Daar wordt mee bedoeld dat de dood niet als een individuele gelegenheid gezien werd, maar dat met behulp van ceremonies de dood 'gevierd' werd als een onderstreping van de solidariteit van het individu met zijn geslacht en zijn leefgemeenschap. De dood was dan geen persoonlijk drama, maar een beproeving van de gemeenschap, die belast was met de continuïteit van haar bestaan. Deze gezamenlijke beleving maakte het verdriet zichtbaar en hielp mensen om stil te staan bij het verlies van de ander. De nadruk lag voornamelijk op het feit dat de doden in vrede en rust wachtten op het ware leven, wat volgens de kerk ooit in volle glorie zal komen. Later in de geschiedenis kwam de nadruk te liggen op *de dood van het individu*, omdat de aandacht verplaatst werd van de lotsbestemming van een persoon, naar het overleden individu zelf. Mensen kregen meer moeite met het aanvaarden van de dood, want dat betekende een moeilijk afscheid van een geliefde ander. De betekenis van de eigen identiteit heeft het daarin gewonnen van het ondergaan van een gemeenschappelijke lotsbestemming. Er kwam in deze periode ook meer nadruk te liggen op het voortleven van de onsterfelijke ziel. Vanaf de 16^e eeuw werden echter veranderingen zichtbaar: waar de dood eerst vertrouwd, bekend en getemd was, ontstond nu angst voor de dood. De dood werd in de vroegmoderne tijd steeds meer een onbekend en fascinerend gebeuren. Daarmee werd de dood voortaan gezien als *de alomtegenwoordige dood*. Er kwam verdediging tegen de natuur. De dood was getemd, maar maakte zich nu op om tot zijn ongetemde status terug te keren. Deze beweging is verklaarbaar door de opkomst van het rationalisme en het geloof in de vooruitgang. Uiteindelijk ontstond in de 19de eeuw de nadruk op *de dood van de ander*. Er werd niet zoveel meer geloofd in de hel, maar de angst ging voornamelijk over het fysiek gescheiden worden van een geliefde. Vanaf de 19^e eeuw werd de dood voornamelijk gezien als *negatief van zichzelf*. De dood werd daarmee een zinloos, smerig verschijnsel, waar zonder te veel emotie mee omgegaan moest worden. Er kwam een groot beroep op de geneeskunde, die het lijden zoveel mogelijk moest verminderen of zelfs moest opheffen. Zo is er een groot stilzwijgen rondom de dood ontstaan. Ariès beschrijft het resultaat hiervan als volgt: '[...] noch het individu noch de maatschappij is sterk genoeg om de dood recht in het gezicht te zien'.³¹ Waar de dood

²⁷ Kübler-Ross, *Death*, x.

²⁸ Tim Hutchings in: Davies, Douglas J. en Nathaniel A. Warne, *Emotions, and religious dynamics*, (Burlington: Ashgate, 2013), 191.

²⁹ Pytsje Boonstra, "Ruimte voor rouwen", (Masterthesis Geestelijke Verzorging, Groningen, 2012), 26.

³⁰ Philippe Ariès, *Het uur van onze dood: Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken*, (Elsevier, Amsterdam, 1987), 632-44.

³¹ Ariès, *Het uur van onze dood*, 644.

dus lange tijd een aanwezige plek had in de maatschappij en waar zijn aanwezigheid in die zin geaccepteerd was, werd de dood nu zoveel mogelijk vermeden. De dood mocht geen plek hebben in het leven tijdens de moderniteit. De dood wordt namelijk gezien als een bedreiging van het bloeiende menselijke leven.³²

Huidige samenleving

In de postmoderniteit of de neo-moderniteit, zoals deze periode in het boek *Dying and Death in 18th – 21st century* genoemd wordt, is opnieuw een verschuiving in omgang met de dood merkbaar. Zo wordt zichtbaar dat mensen actiever nadenken over de dood. Ze vormen bijvoorbeeld ideeën over hun eigen dood, vinden rituelen voor hun emotionele behoeften en zoeken manieren om te leven met hun gevoelens.³³ Er is een opkomst aan therapeuten, psychologen en psychiaters die opgeleid worden om mensen te helpen met rouwen, treuren en leren loslaten.³⁴ Dit alles komt erop neer dat er in de huidige samenleving gezocht wordt naar manieren in het omgaan met de dood. Uit verschillende televisieprogramma's (De Kist, Over Mijn Lijk, Last Days) en documentaires (Waarom bleef je niet voor mij?) die de publieke omroep uitzendt, blijkt ook dat de dood niet meer op dezelfde manier genegeerd wordt als in de moderniteit. Tegelijkertijd komt er veel nadruk te liggen op de medische ontwikkelingen waarmee de dood, in ieder geval tijdelijk, kan worden uitgesteld. De dood wordt namelijk gezien als een bedreiging van het bloeiende menselijke leven, dus er moet alles aan gedaan worden om dat tegen te gaan. Deze medicalisering zorgt ervoor dat ook in de postmoderniteit nog geprobeerd wordt om op een bepaalde manier de dood te ontcrachten. Vanuit de modernisatie zijn deze gedachten over de dood verklaarbaar, want de ideeën over de kwaliteit van het leven zijn veranderd. Dit betekent ook dat er andere gedachten ontstaan zijn over hoe mensen geleefd moeten hebben, wat ze bereikt moeten hebben, wanneer het leven goed is geweest en wie of welke mensen ze liefgehad moeten hebben. Een veranderde visie op het leven, zorgt dus ook voor een veranderende visie op de dood.³⁵

Todd Billings, professor in Gereformeerde Theologie aan het Western Theological Seminary in Michigan, zelf gediagnostiseerd met kanker, beschrijft dat onze wereld niet meer uitzielt naar het koninkrijk van Christus dat gaat komen, maar naar het koninkrijk van mensen, waarin alle ziekten en verval getemd kunnen worden, zodat we langer leven. Hij stelt dat we leren om te bidden: 'Our kingdom come, our will be done, in public health as it is in the laboratory...'.³⁶ Dit wordt bevestigd door de moeite die in het Westen gedaan wordt om het einde van het leven te ontkennen of uit te stellen. Zo werd in 1960 in Arizona 'Sun City' opgebouwd. Deze stad is alleen toegankelijk voor 55-plussers en bedoeld als een plek waar je alles uit het leven kunt halen als oudere. Zoals een deelnemster verwoordt: 'Here we don't celebrate death, we celebrate life'.³⁷ Een aantal kilometers verderop vind je de Alcor Life Extension Foundation.

³² J. Todd Billings, *The End of the Christian Life: How Embracing Our Mortality Frees Us to Truly Live*, (Ada: Brazos Press, 2020), 11.

³³ Marius Rotar en Adriana Teodorescu, *Dying and Death in 18th-21st Century Europe*, (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2011), 12.

³⁴ Rotar en Teodorescu, *Dying and Death*, 15.

³⁵ Rotar en Teodorescu, *Dying and Death*, 13.

³⁶ Billings, *The End of the Christian Life*, 97.

³⁷ VPRO, "Last Days", 2020, afl. 1, 18:54.

Dat is een stichting die vooroploopt in de wereld als het gaat over het invriezen van lichamen, met het doel om het proces van de dood tegen te gaan en uiteindelijk mensen een tweede leven te kunnen geven. De dood wordt normaal gesproken gezien als het moment waarop het hart stopt met kloppen, maar hier wordt gesteld dat de dood alleen permanent is als de structuren van het geheugen en de personaliteit zo verstoord zijn dat het theoretisch niet meer mogelijk is om een persoon te herstellen. Dit wordt ‘information-theoretic death’ genoemd. Er wordt dus gesteld dat de dood niet een eenmalig moment is, maar dat het een proces is. Op het moment dat dát zichtbaar wordt en het onmogelijk is om het proces van doodgaan om te keren wordt ‘cryonics’ belangrijk. ‘Cryonics is the practice of preserving life by pausing the dying process using subfreezing temperatures with the intent of restoring good health with medical technology in the future’.³⁸ Hoewel erkend wordt dat dit momenteel nog niet mogelijk is, wordt gesteld dat het maar een kwestie van een aantal technologische ontwikkelingen is voordat dit proces succesvol zal zijn. Daarbij wordt benoemd dat niet iedereen wenst terug te keren als een biologische entiteit, maar dat mensen ook geïnteresseerd zijn om een synthetisch lichaam te krijgen. Todd Billings omschrijft deze omgang met de medische vooruitgang als ‘death-denying ‘liturgies’’, die ervoor zorgen dat we de dood in ons leven gaan ontkennen. Hij ontleent deze term aan de filosoof James K.A. Smith die ‘liturgies’ ziet als ‘those rituals that are loaded with an ultimate Story about who we are and what we’re for’.³⁹ Billings noemt daarbij talloze voorbeelden, zoals het feit dat de zieken en de ouderen niet in onze huizen zijn, maar buiten ons zicht worden verzorgd of het feit dat teksten, tweets en krantenkoppen ons steeds weer nieuwe medische ontwikkelingen en methoden beloven. Door deze en vele andere gebeurtenissen in ons leven en in onze maatschappij hebben wij geleerd dat de dood op afstand is. Deze gebeurtenissen vormen de liturgie en vertellen het verhaal over hoe wij om moeten gaan met de dood, namelijk als iets wat we moeten vermijden en op afstand houden. Het gevolg hiervan is overduidelijk: als de liturgie van onze cultuur ons alleen in aanraking laat komen met de dood wanneer het gaat over het aanbieden van nieuwe producten of ideeën om haar tegen te gaan, dan is het vanzelfsprekend dat de dood gezien gaat worden als een bluffende vijand.⁴⁰ Hierdoor lukt het de mens in de postmoderniteit vaak niet om te erkennen dat medische behandeling geen langdurige oplossing is voor de diagnose van de dood.

Digitalisering

Ook de digitalisering in de westerse samenleving heeft grote invloed op het omgaan met de dood. Door de opkomst van de media is het namelijk mogelijk om contact te hebben met familieleden die op afstand zijn en op sterven liggen. Ook worden online gemeenschappen opgebouwd om zieke mensen te steunen en elkaar te dragen in het rouwproces. Foto’s van overledenen kunnen onder grote netwerken verspreid worden en het is mogelijk om begrafenissen van grote afstand bij te wonen.⁴¹ In het omgaan met dood en rouw zijn deze onderdelen van digitalisering niet meer weg te denken in de westerse maatschappij. Er zijn verschillende onderzoekers die stellen dat de invloed van digitalisering van rouwprocessen ervoor zorgt dat er op een bepaalde manier gebroken wordt met eerdere sociale en emotionele

³⁸ Alcor, “Preservering Life”, geraadpleegd op 4 juni 2021. Zie: <https://www.alcor.org/>.

³⁹ Billings, *The End of the Christian Life*, 106.

⁴⁰ Billings, *The End of the Christian Life*, 108.

⁴¹ Hutchings in: Davies en Warne, *Emotions, and Religious Dynamics*, 195-96.

normen van de westerse maatschappij. Want waar in de 19^e en 20^e eeuw nog zichtbaar werd dat emotionele uiting bij herdenkingsmomenten geminimaliseerd moest worden, wordt door de digitalisering het rouwproces nu juist meer zichtbaar. Verschillende wetenschappers zien de online herdenkingen dan ook als ‘harbingers of a major shift beyond these trends toward a more connected, emotionally expressive, self-directed way of dying and grieving’.⁴² De invloed van de digitalisering lijkt er namelijk ook voor te zorgen dat het rouwproces een meer gemeenschappelijke activiteit wordt, zoals ook in veel niet-westerse maatschappijen het geval is. Het lijkt daarbij of de digitale media een rouwmodel vertegenwoordigt dat dichterbij niet-westerse modellen staat, omdat door de digitale media de overledenen herdacht en betrokken worden in de levens van de overlevenden.⁴³

Een ander aspect wat door de digitalisering herontdekt is, is het communiceren met de overledenen. Tony Walter laat zien dat deze interesse in het communiceren met overledenen ontstaan kan zijn uit een overlap tussen de digitale vorm van media en de inhoud van populair, post-christelijke spiritualiteit:

‘The Copernican revolution may have eroded the plausibility of heaven being up there in the sky, but the digital revolution enables a plausible geography of the dead residing in cyberspace. Posting a Facebook message to the dead and posting a Facebook message to cyberspace feel just the same ... Significantly, online references to the dead as angels or in the company of angels are frequent... This is not absurd. Angels are messengers, traveling from heaven to earth and back, and cyberspace is an unseen medium for the transfer of messages through unseen realms, so there may well be a resonance between how some people imagine online messaging and how they imagine angels.’⁴⁴

Hutchings stelt dan ook dat er bij het spreken met de overledenen via digitale media sprake is van een vorm van ‘technospirituality’. Er wordt namelijk geloofd dat de overledenen deze berichten alsnog ontvangen en dat de overledenen daarmee op een spirituele manier aanwezig blijven in het leven van degenen die achtergebleven zijn.

2.4 THEOLOGISCHE IMPLICATIES

Hoe in de huidige samenleving omgegaan wordt met de dood heeft ook invloed op hoe kerkelijke gemeenschappen omgaan met de dood. Ieder mens geeft het leven namelijk vorm aan de hand van de denkwijze die in de samenleving heerst. Volgens Todd Billings wordt in een cultuur waar de dood ontkend wordt vaak zichtbaar dat, in bijvoorbeeld christelijke uitvaartdiensten, meer aandacht besteed wordt aan de persoonlijke gedenkdienst, dan aan een Christus gecentreerde uitvaartliturgie.⁴⁵ Het overleden individu komt meer centraal te staan dan God. Dit is het gevaar van het leven met ‘death-denying liturgies’, omdat daarmee de realiteit

⁴² Hutchings in: Davies en Warne, *Emotions, and religious dynamics*, 204.

⁴³ Hutchings in: Davies en Warne, *Emotions, and religious dynamics*, 204.

⁴⁴ Hutchings citeert Tony Walter in: Davies en Warne, *Emotions, and religious dynamics*, 207. / Tony Walter zal in het volgende hoofdstuk van dit onderzoeksrapport uitgebreid geïntroduceerd worden.

⁴⁵ Billings, *The End of the Christian Life*, 109.

van de dood ontkend wordt. Het is eigenlijk een vorm van slavernij aan het tijdelijke, omdat we hierdoor vast willen houden aan het leven, alsof het ons voor altijd in onze noden kan voorzien.⁴⁶ De gevolgen hiervan zijn groot, want het maakt dat mensen zich minder afhankelijk weten van de God die leven geeft, terwijl Hij juist de enige hoop is op leven na de dood. De christelijke kerk zal dus een ander verhaal, een andere liturgie, moeten vertellen als het gaat over de omgang met de dood. Ieder mens heeft namelijk behoefte aan betekenisgeving. Zij wil situaties duiden en er controle over houden, zeker in tijden van crisis. Het verlies van een geliefde is voor zowel het individu als de gemeenschap een crisis. Verlies raakt aan identiteit. Onze identiteit wordt gevormd door betekenisvolle relaties met anderen. Als het gaat over het verlies van een betekenisvolle ander dan gaat er dus iets verloren op het niveau van relaties en eigen identiteit, want deze relaties gaven ons veiligheid, betekenis en hoop die nu ineens verloren gaat.⁴⁷ Het verlies van een individu uit de gemeenschap heeft dan ook grote invloed op de emotionele structuur van de gemeenschap. De deelname van een lid van de groep wordt, soms onverwachts, beëindigd. Daarmee worden betekenisvolle relaties verbroken. Op een bepaalde manier bedreigt de dood dus de identiteit van de gemeenschap en gaat ook de gemeenschap door een rouwproces. De christelijke kerk zoekt ook naar betekenis in deze crisis en zal vanuit haar christelijke overtuigingen tot een ‘counterliturgy’ moeten komen, wil zij een ander perspectief op de dood bieden dan de maatschappij heeft. Zoals beschreven in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk heeft het christelijke geloof ook een ander verhaal te vertellen als het gaat over het leven en de dood. Christenen leven vanuit de belofte dat er een tijd zal komen waarin de God van het verbond zal verschijnen en er een nieuwe schepping zal komen. Dat is de climax in het grote verhaal van God en de mens, want dan zal iedere gelovige de Heer zelf ontmoeten en verzoend worden met Hem en met elkaar.⁴⁸ Iedereen wacht op het moment dat Christus terugkomt om, zowel de levenden als de doden, te oordelen en elke knie in de hemel en op de aarde zich voor Hem zal buigen. Deze hoop is de ‘counterliturgy’ van de kerk. Bijbelse hoop moet gezien worden als een brug tussen het ‘nu reeds’ van het in Christus gerealiseerde heil en het ‘nog niet’ van de toekomst van Gods nieuwe aarde.⁴⁹ Het is daarbij niet zo dat een christen geen verslagenheid, verdriet of woede mag voelen in situaties van rouw. In het Oude Testament wordt duidelijk dat er ruimte is voor christenen om te rouwen en te klagen bij God. Klagen kan gezien worden als de manier waarop de spanning tussen de ervaren realiteit van gebrokenheid, twijfel, zonde en onrust enerzijds en de toezegging van Gods beloften anderzijds, gedragen kan worden.⁵⁰ Deze beloften zijn een toezegging van heil en verlossing. Geloven in tijden van crisis betekent dan ook dat christenen door de gebrokenheid en moeite heen realiseren dat zij moeten blijven vertrouwen op Gods woorden, omdat Hij uiteindelijk degene is die het verhaal van het leven schrijft en vormgeeft.⁵¹ Daarnaast is het hun opdracht om, in navolging van Christus, mensen uit te nodigen in de levenschenkende gemeenschap met de Vader.

⁴⁶ Billings, *The End of Christian Life*, 12.

⁴⁷ M.A. Th. Van der Kooi-Dijkstra in: Meulen, H. C. van der (red.), *Liefdevol oog en open oor: Handboek pastoraat in de christelijke gemeente*, (Utrecht: Boekencentrum, 2010), 185.

⁴⁸ Billings, *The End of the Christian Life*, 154.

⁴⁹ Hans Schaeffer, “Aanvechting en (on)zekerheid” in: Koert van Bakkum e.a. (red.), *Proeven van Spiritualiteit*. (De Vuurbaak: Barneveld, 2014), 8.

⁵⁰ Schaeffer in: Van Bakkum, *Proeven van Spiritualiteit*, 7.

⁵¹ Schaeffer in: Van Bakkum, *Proeven van Spiritualiteit*, 9.

2.5 PASTORAAT BIJ STERVENSBEGELEIDING EN ROUWBEGELEIDING

In de kerkelijke context heeft het pastoraat een belangrijke verantwoordelijkheid bij rouwprocessen. Degenen die pastoraat verlenen proberen de ontmoeting tussen de rouwende en God gaande te houden. Vaak is er onder al het verdriet en rouw een diep verlangen naar God. Onderzoek heeft uitgewezen dat er een verband is tussen rouwverwerking en het hebben van een levensbeschouwing die een mens zich toegeëigend heeft. Het hebben van een levensbeschouwing die toegeëigend is, zorgt er namelijk voor dat er een zingevingskader gevormd wordt. Dit helpt om de werkelijkheid (ook de werkelijkheid van het overlijden van een dierbare) te begrijpen en antwoorden te vinden op de meest fundamentele vragen.⁵² Geestelijk verzorger Van der Kooi-Dijkstra omschrijft rouw dan ook als ‘het persoonlijke antwoord dat mensen geven op verlies van een betekenisvolle ander of een betekenisvol iets’.⁵³ Dat zij rouw omschrijft als een ‘antwoord’ laat zien dat rouwen een proces is waarin een mens zoekt naar het innemen van een nieuwe positie na een ingrijpende verandering.⁵⁴ In dit onderzoek wordt deze ingrijpende verandering toegespitst op het verlies van een betekenisvolle ander, hoewel ook het verlies van gezondheid, geld of goed, functie of rol, netwerk en vele andere mogelijkheden kunnen leiden tot rouw. Van der Kooi-Dijkstra kiest ervoor om het proces na het overlijden niet ‘rouwbegeleiding’, maar ‘rouwarbeid’ te noemen. Zij maakt deze keuze bewust om te laten zien dat rouwen hard werk is. Het is een proces waarin het innerlijke leven opnieuw geordend moet worden. Zo moeten banden losgemaakt worden en herinneringen aan de overledenen moeten geïntegreerd worden, voordat uiteindelijk nieuwe banden aangegaan kunnen worden en persoon zich weer naar buiten kan wenden.⁵⁵ Degenen die pastoraat verlenen worden geacht om voorwaarden te scheppen zodat de persoon in ontmoeting met God kan komen en blijven tijdens het aangaan van dit proces.

2.6 SAMENVATTING EN CONCLUSIE

Uit de hierboven beschreven literatuurstudie blijkt dat de dood vanuit christelijk perspectief gezien moet worden als een interruptie van het oorspronkelijke plan van God met de wereld. Door de komst van de zonde leeft de mens namelijk in een verbroken relatie met de leven gevende God en wordt de voortgang van het leven tegengehouden door de dood. Het christelijke geloof spreekt echter altijd over de dood vanuit het perspectief van de soteriologie, het verlossende werk van Jezus Christus. Met Zijn dood en opstanding overwon Christus de dood en realiseerde Hij het heil dat God voor de mensen bracht: een nieuwe werkelijkheid, waarin God en mensen met elkaar verzoend zijn. Vanuit deze hoop geven christenen hun leven vorm, ook als het gaat over de omgang met de dood. Het getuigenis dat hiervan uitgaat, druipt in tegen de omgang met de dood in de huidige westerse samenleving. Vroeger had de dood een vanzelfsprekende plek in de maatschappij en werd dit vooral als een gemeenschappelijk proces gezien. Door de jaren heen is de dood echter steeds meer verdrongen uit het maatschappelijke leven en wordt de dood gezien als een zinloos verschijnsel, dat zoveel mogelijk beperkt en verminderd moet worden. In de postmoderniteit lijkt er meer aandacht te zijn voor de dood. Dit komt bijvoorbeeld door het proces van digitalisering, wat meer zichtbaarheid geeft aan de dood.

⁵² Van der Kooi-Dijkstra in: Meulen, *Liefdevol oog en open oor*, 194.

⁵³ Van der Kooi-Dijkstra in: Meulen, *Liefdevol oog en open oor*, 182.

⁵⁴ Van der Kooi-Dijkstra in: Meulen, *Liefdevol oog en open oor*, 182.

⁵⁵ Van der Kooi-Dijkstra in: Meulen, *Liefdevol oog en open oor*, 186.

Ook lijkt het alsof mensen actiever nadenken over hun eigen dood of de dood van een ander en wordt er op de publieke omroep meer aandacht besteedt aan programma's over de dood. Tegelijkertijd wordt er echter steeds vaker een beroep gedaan op de medische ontwikkelingen, met de verwachting dat de dood uitgesteld, verminderd of ongedaan gemaakt kan worden. Deze 'death-denying liturgies' zorgen ervoor dat mensen de dood in hun leven ontkennen. Het is aan de kerk de taak om een nieuwe liturgie met betrekking tot de dood te bieden in deze huidige samenleving. Ieder mens zoekt namelijk in tijden van crisis naar betekenisgeving en de kerk heeft hier een verhaal te vertellen. Rouw kan gezien worden als een moment van crisis, omdat hierbij een verlies geleden wordt aan onze identiteit. Onze identiteit wordt namelijk gevormd door betekenisvolle relaties met anderen. Op een bepaalde manier bedreigt de dood dus ook de identiteit van een gemeenschap als deze door een rouwproces gaat. De kerk kan hierin een liturgie bieden van hoop op een God die leven geeft door de dood heen, met alle ruimte voor de rouw en het verdriet. Het is aan degenen die pastoraat verlenen zaak om mensen te begeleiden in deze ontmoeting met God en voorwaarden te scheppen, zodat deze persoon in ontmoeting met God kan blijven.

In dit hoofdstuk is voornamelijk gefocust op de bestaande pastoraal-theologische kennis ten aanzien van stervensbegeleiding en rouwbegeleiding. Daarmee geven bovenstaande onderzoeksresultaten gedeeltelijk antwoord op de deelvraag welke pastoraal-theologische kennis er in de bestaande literatuur is ten aanzien van stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele (religieuze en/of kerkelijke) context. In het volgende hoofdstuk wordt besproken welke aspecten hierbij van belang zijn in een interculturele (kerkelijke) context, want de manier van omgang met de dood blijkt dus niet van alle tijden te zijn, maar wordt cultureel en historisch bepaald.

3. INTERCULTURELE VERKENNING

VAN OMGAAN MET DE DOOD EN ROUW

3.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk zal ingezoomd worden op de culturele diversiteit in het omgaan met de dood. Het is belangrijk om te realiseren dat ieder mens onderdeel is van een bepaalde cultuur die richting geeft aan het leven van een mens. Volgens Alan Roxburgh, die meer dan dertig jaar ervaring heeft in missionair kerkelijk leiderschap, zijn dit onze ‘cultural maps’ die ons met behulp van metaforen, beelden, symbolen en verhalen door de wereld navigeren. Deze culturele kaart ligt heel diep in onze verbeelding en gaat terug tot onze vroegste herinneringen, waardoor we het moeilijk vinden om ons bewust te zijn van onze eigen culturele vorming.⁵⁶ Het is gevaarlijk om te suggereren dat er universele uitspraken over culturen mogelijk zijn, maar dat ieder mens, in welke cultuur dan ook, het nodig heeft om de dood te begrijpen lijkt universeel te zijn.⁵⁷ Hoe iedere cultuur daar uiting aan geeft is echter divers, maar dat iedere culturele kaart bepaalde normen heeft voor het omgaan met de dood is zeker.

Volgens Tony Walter is het stellen van vragen de sleutel in het cross-cultureel verstaan van rouw. Tony Walter is socioloog aan de universiteit van Bath bij het ‘Centre for Death and Society’. Hier wordt onderzoek gedaan naar de interdisciplinaire, sociale aspecten van dood, sterven en rouw. Daarbij wordt voornamelijk onderzocht wat de ervaringen van mensen zijn in deze thematiek, welke praktijken zij daarbij hebben, wat de invloed daarvan is op gemeenschappen, welke relaties er zijn tussen de levenden en de doden en hoe dit alles beïnvloed wordt door de economie, de politiek, sociale netwerken, technologie en cultuur. Volgens Walter moet elke cultuur antwoord geven op een aantal basisvragen als het gaat over de dood en het rouwproces, omdat we ons allemaal bevinden in groepen waarin we volgens bepaalde normen verwacht worden te reageren en te handelen.⁵⁸ Hiervoor heeft hij een checklist ontworpen (zie bijlage 1 van het onderzoeksrapport), die vragen stelt over de waarde van gemeenschap en de waarde van zelfstandigheid. Ook onderzoekt het welke verplichtingen er gevoeld worden als iemand is overleden en vraagt het door op wat er moet gebeuren met de doden. De checklist bevraagt ook of emoties in een rouwproces getoond mogen worden en welke plek de rouwende in de samenleving heeft. Tot slot stelt het vragen over de verbondenheid tussen het rouwproces en de levensovertuiging. Voor Walter was het ontwerpen van deze checklist een beweging tegen het ontstaan van culturele factsheets en rouwmodellen. Feiten en modellen kunnen volgens hem behulpzaam zijn, maar het kan ook afhouden van het onbevooroordeeld luisteren naar rouwendenden. Het doel van deze checklist is niet om allerlei informatie over culturen te bieden, maar het geeft juist handvaten om zo onbevangen mogelijk te luisteren naar de ander.⁵⁹

⁵⁶ Alan Roxburgh, *Missional Map-Making: Skills for Leading in Times of Transition*, (San Francisco, Jossey-Bass, 2010), 6.

⁵⁷ Rotar en Teodorescu, *Dying and Death*, 13.

⁵⁸ Tony Walter, “Grief and Culture: a checklist”, (*Bereavement Care* 29, July 2010), 9.

⁵⁹ Walter, “Grief and Culture”, 4.

In de tweede paragraaf van dit hoofdstuk wordt de checklist onderzocht, omdat zij veel verschillende aspecten van de thematiek bevraagt. Tegelijkertijd wordt deze checklist niet vanuit religieus oogpunt vormgegeven, dus is het ook beperkt te gebruiken in de context van dit onderzoek. Hier wordt later in het onderzoeksrapport op teruggekomen.⁶⁰ Verder wordt in dit hoofdstuk gesproken over het hebben van een levensovertuiging en het belang van rituelen. Ook wordt gekeken naar de invloed van migratie in het rouwproces. Tot slot wordt, net zoals in hoofdstuk twee, gekeken wat de implicaties hiervan zijn voor het pastoraat in een kerkelijke context.

3.2 CULTURELE DIVERSITEIT

Er worden grote verschillen in het omgaan met rouw zichtbaar tussen individualistische culturen enerzijds en collectivistische culturen anderzijds. In westerse, individualistische culturen, wordt het rouwproces vaak gezien als een reis, waarbij de rouwende personen hun verbinding met de overledene los proberen te laten om zo opnieuw een autonoom individu te worden. Het doel van het rouwproces is dan ook om iets af te sluiten, zodat verdergegaan kan worden met het leven. Dit in tegenstelling tot meer collectivistische culturen waarbij het individu nauwelijks bestaat zonder de gemeenschap. Het rouwproces betekent in deze culturen dan ook niet het loslaten van de overledene, maar het komen tot een veranderde relatie tussen de rouwende en de overledene. Degenen die achterblijven vervullen met het rouwen hun verantwoordelijkheden aan de overledene. Het gaat daarbij veel meer over de verbondenheid tussen de rouwende en de overledene dan over het hervinden van individuele autonomie.⁶¹ Een voorbeeld hiervan vinden we terug bij de Torajastam in Sulawesi, Indonesië. Deze stam heeft een unieke dodencultuur, waarbij de overledenen nog lang in huis bewaard worden. Het verlangen daarachter is om met de overleden vader of moeder in verbinding te kunnen blijven. Een van de Toraja's zegt: 'Ze zijn ziek voor ons, pas na de begrafenisceremonie zijn ze dood'.⁶² In de omgang met de doden worden dus verschillen zichtbaar tussen individualistische en collectivistische culturen. Waar in de ene cultuur de doden losgelaten worden, wordt in de andere cultuur de overledene tot een voorouder gemaakt. Deze verschillen worden bijvoorbeeld zichtbaar als het gaat over het bezoeken van de overledene: moet deze alleen gelaten en vermeden worden of moet er een actieve verbinding blijven? In dit laatste geval ontstaan dan ook verschillen tussen het wel of niet benaderen van de doden via een medium.⁶³ Een onderliggende vraag is echter: om wie mag er gerouwd worden? Zo werd bijvoorbeeld in de tijd voor het communisme in China alleen geaccepteerd dat er gerouwd werd over mensen die ouder waren dan jij, uit respect voor de voorouders. Ook in westerse culturen zijn hier verschillende ontwikkelingen in geweest. Zo werd in de 19^e eeuw niet algemeen geaccepteerd dat een vrouw rouwde over het overlijden van haar eigen (ongeboren) kind, maar werd zij wel

⁶⁰ Er is gedurende het onderzoek geen secundaire literatuur gevonden over de checklist van Tony Walter. Dit zorgt ervoor dat het moeilijk te controleren is of de checklist volledig is. Vanuit dit onderzoek valt echter op dat het religieuze aspect weinig aandacht krijgt, waardoor de checklist niet geheel geschikt is voor een interculturele, kerkelijke context. In het vierde hoofdstuk van het onderzoeksrapport wordt daarom een poging gedaan om de checklist uit te breiden met het religieuze aspect, dat uit de literatuurstudie naar voren komt, waarna het gespiegeld zal worden aan de ervaringen in de praktijk.

⁶¹ Walter, "Grief and Culture", 5.

⁶² VPRO, "Last Days", 2020, afl. 2.

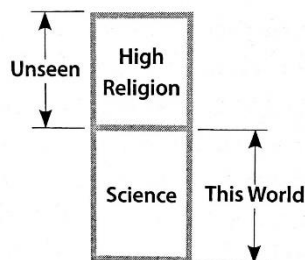
⁶³ Walter, "Grief and Culture", 6.

geacht te rouwen bij het overlijden van de vader van haar man. Charles Taylor laat zien dat er dus ook in westerse samenlevingen met betrekking tot rouw sprake was van een patriarchaal systeem, waarin gender en leeftijd belangrijker waren dan persoonlijke gevoelens.⁶⁴ Daarbij is er ook nog de vraag hoe rouwenden om moeten gaan met hun emoties. Moeten of mogen die wel of niet getoond worden? En waar en wanneer moeten ze geuit of ingehouden worden? In westerse contexten wordt vaak verwacht dat rouwenden hun emoties onder controle houden tijdens sociale aangelegenheden, terwijl in bepaalde niet-westerse culturen juist bij sociale aangelegenheden een bepaalde sfeer voor het uiten van emoties wordt gecreëerd, zoals door klaagvrouwen. Tot slot kan dan nog afgevraagd worden welke plek de rouwenden in de samenleving hebben. Ook hier worden culturele verschillen zichtbaar, want moeten rouwenden (tijdelijk) van het dagelijkse leven uitgesloten worden of moeten zij juist omarmd worden? Om al deze culturele verschillen te kunnen achterhalen moet, volgens Walter geluisterd worden naar de gesprekken die hierover gevoerd worden. Dus wordt er in de rouwende familie voornamelijk gesproken over de zorg voor de overledene? Of wordt benadrukt dat er gezorgd moet worden voor de gemeenschap van de overledene? En hoe wordt er gesproken over de begrafenis? Wordt dat gezien als een noodzakelijk onderdeel van het rouwproces of ligt de nadruk op het uitvoeren van een ritueel om de ziel los te laten? Door het observeren van de gesprekken en het stellen van bovenstaande vragen kan de professional erachter komen welke aspecten door de rouwenden als belangrijk ervaren worden.

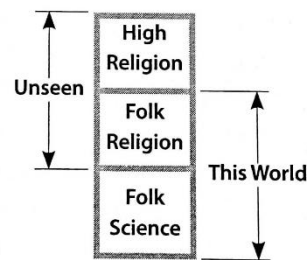
3.3 LEVENSOVERTUIGINGEN

Een belangrijk aspect bij het bevragen van culturen is het onderliggende waardesysteem. Elke cultuur bevat namelijk een waardesysteem en een deel daarvan is gebaseerd op religieuze overtuigingen. Een belangrijke vraag die gesteld moet worden is hoe een waardesysteem het verlies van een dierbare een plek kan geven. Hierin worden grote verschillen zichtbaar tussen westerse en niet-westerse religieuze systemen. Deze verschillen, zie onderstaande afbeeldingen, worden veroorzaakt door onderliggende wereldbeelden. Zo wordt een westers religieus systeem gebouwd op twee niveaus, terwijl een niet-westerse religieus systeem drie

Western two-tier religious belief system

Majority world three-tier religious belief system

niveaus bevat.⁶⁵ In westerse religieuze systemen komt de wetenschap overeen met de empirische wereld, die we kunnen zien en ervaren. Alles wat te maken heeft met geloof, wonderen of gevoelens zijn dingen die we niet kunnen zien en vallen daarom onder 'high religion'. Het gevolg van dit systeem is dat westerse antwoorden op zingevingsvragen enkel óf

⁶⁴ Walter, "Grief and Culture", 6.

⁶⁵ W. Jay Moon, *Intercultural Discipleship: Learning from Global Approaches to Spiritual Formation*, (Grand Rapids: Baker Academic, 2017), 26-8.

in de wetenschap óf in religie te vinden zijn. Daarbij moet opgemerkt worden dat het niveau van de wetenschap steeds meer invloed krijgt ten opzichte van het niveau van de religie. De meerderheid van de wereld heeft echter een religieus systeem dat gebouwd is op drie niveaus. Op het eerste niveau van de volkswetenschap worden antwoorden gegeven op kwesties die uit de empirische werkelijkheid geobserveerd kunnen worden. Op het derde niveau, de 'high religion', gaat het over krachten en wezens uit de niet zichtbare spirituele wereld, die deze wereld beïnvloeden. Op een bepaalde manier zijn de religieuze systemen tot op dit punt vergelijkbaar. Niet westerse religieuze systemen bevatten echter een tussenliggend niveau, waar aandacht besteed wordt aan krachten en wezen uit de onzichtbare wereld die invloed hebben op de huidige, zichtbare wereld. Hierdoor kunnen levensvragen een geheel ander antwoord krijgen in de verschillende religieuze systemen, omdat de benadering van deze vragen dan ook anders is. W. Jay Moon, professor in interculturele studies, geeft het voorbeeld van een man die in de nacht niet kon slapen, omdat hij zich zorgen maakte over een lange reis die hij moest gaan maken. Normaal gesproken kwam hij niet veel verder dan zijn dorp. Hoewel hij de reis eerst als een spannend avontuur zag, namen daarna vooral zijn angsten toe. Hij had namelijk verhalen gehoord over de slechte wegen en de hoeveelheid ongelukken die daardoor gebeurd zijn. Laatst was er nog een ongeluk gebeurd bij het naastgelegen dorp. Hij kende de mensen die hun geliefden hierdoor hebben verloren. Hij herinnerde zich hoe zij allerlei vragen stelden over de dood van hun geliefden: Heeft God niet voor hen gezorgd? Waren er andere geesten aan het werk? Was er iemand die hen pijn wilde doen? Was er genoeg bescherming op de reis? Dit zorgde ervoor dat de angsten van de man over zijn eigen reis zo toenamen, dat hij hulp ging vragen. In een westerse context zou de man naar een counselor of een dokter gaan die vanuit de moderne wetenschap antwoorden zullen proberen te vinden op zijn vragen. In een niet-westerse context zou de man naar een voorganger gaan, die vanuit religie een antwoord zal zoeken op de angsten van de man. In beide contexten zijn dit logische stappen voor insiders. Voor mensen van buitenaf is de aanpak echter vaak vervreemdend. Want als de man uit een niet-westerse cultuur komt en er in een westerse cultuur beroep gedaan wordt op de wetenschap, dan wordt gemist waar de man het meeste mee zit, namelijk 'the middle level': zijn er andere krachten en machten aan het werk die deze ongelukken met dodelijke afloop hebben veroorzaakt?⁶⁶ Een ander voorbeeld hiervan wordt zichtbaar in de documentaire 'Missionary Go Home', waarin een Nederlands echtpaar zendingswerk verricht in Papoea New Guinea. Tijdens hun uitzending verdrinkt een van hun jonge kinderen in het zwembad bij hun huis. Gedurende de dagen die volgen komen alle Papoea's bij hen langs, zelfs degenen waar zij geen goede verhouding mee hadden, om te vertellen dat zij geen schuld hebben aan de dood van het kindje. Een overlijden vindt in hun ogen namelijk nooit op zichzelf plaats en ergens moet iets of iemand de schuld op zich nemen en de situatie verklaren.⁶⁷

In de omgang met dood, rouw en lijden is de invloed van het hebben van een religieuze levensovertuiging groot. Uit onderzoek blijkt namelijk dat mensen minder angst hebben voor de dood als zij uit een cultuur komen met een religieuze levensovertuiging, waarin geloofd

⁶⁶ Moon, *Intercultural Discipleship*, 24-8.

⁶⁷ EO, "Missionary Go Home", 2008, geraadpleegd op 29 september 2021. Zie: <https://tvblik.nl/t-zal-je-maar-gebeuren/missionary-go-home>.

wordt in een leven na dit leven.⁶⁸ De zekerheid van leven na dit leven heeft echter ook invloed op angst voor de dood. Uit een ander onderzoek blijkt namelijk dat moslims ten opzichte van christenen, meer onzekerheid over de dood ervaren, omdat zij in dit leven geen indicatie kunnen krijgen of zij uiteindelijk in de hemel of de hel terecht komen. Als een persoon dus ook de mogelijkheid tot straf in het leven na dit leven verwacht neemt angst voor de dood weer toe.⁶⁹ Het is altijd van belang om te zoeken naar de achterliggende redenen als er angst voor de dood gevonden wordt. Een voorbeeld hiervan is een onderzoek waarin een bepaalde groep in Japan hoog scoorde op angst voor de dood. Na verder onderzoek bleek dat in deze groep rituelen rondom de dood vereist waren. Zo moest de overledene gecremeerd worden en moest de as door de oudste zoon begraven worden op een familieperceel. Als dit ritueel niet volledig uitgevoerd werd, dan verwachtte men dat er onaangenaamheden plaats zouden vinden. Grote veranderingen in de huidige samenleving zorgen er echter voor dat steeds minder mensen deze rituelen kunnen uitvoeren. Steeds vaker woont de oudste zoon niet meer bij de familie op het platteland, omdat hij naar de stad is getrokken. Het gevolg is dat onder deze groep de angst voor de dood versterkt is, want zij kunnen niet aan de eisen van het ritueel voldoen. Zij zijn bang dat dit invloed zal hebben op hun eigen dood en dat ze zelf niet de gewenste overgang naar een vereerde voorouder kunnen maken.⁷⁰

Daarnaast is het ook van belang om erachter te komen door welke religieuze overtuiging een mens gevormd wordt. Zo speelt in monotheïstische religies het leven na dit leven een grote rol, terwijl in religies waarin voorouderverering een grote rol speelt meer nadruk ligt op het cyclische proces van het leven. Bij de laatstgenoemden wordt er dan ook vaak geloofd dat de doden bovennatuurlijke kracht bezitten die zij kunnen uitoefenen over de levenden. Het gevolg daarvan is dat de dood vaak gevierd wordt, met als doel om de zielen van de overledenen aan te moedigen om de achtergeblevenen te leiden in het leven.⁷¹ Welke overtuigingen met betrekking tot het leven en de dood centraal staan in de religie heeft invloed op de praktische uitwerking als het gaat over de uitvaart, de omgang met de overledenen en het rouwproces. Zo mag het lichaam van een overledene in het Boeddhisme voor drie tot acht uur niet aangeraakt worden, omdat een van de belangrijkste overtuigingen is dat de geest van een persoon doorleeft en opzoek gaat naar een ander lichaam. Vanuit dezelfde overtuiging wordt echter in het Hindoeïsme het lichaam van de overledene gewassen, gemasseerd met olie en van nieuwe kleding voorzien voordat het bij de volgende zonsopkomst gecremeerd wordt. Hierbij wordt namelijk verondersteld dat de ziel pas op zoek kan gaan naar een nieuw lichaam als het bij de crematie vrijgelaten wordt.⁷²

3.4 RITUELEN

Zoals eerder beschreven zorgen grote gebeurtenissen in het leven vaak voor nieuwe praktijken en ideeën om die betreffende gebeurtenis te omarmen of te weerstaan. In het omgaan met dood en rouw worden dan ook vaak rituelen gebruikt. ‘Rituals can be defined as a prescribed set of

⁶⁸ Gire, “How Death Imitates Life”, 8.

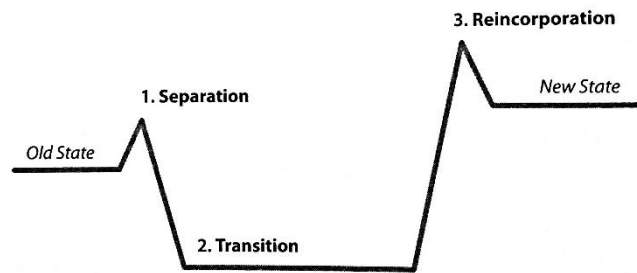
⁶⁹ Gire, “How Death Imitates Life”, 9.

⁷⁰ Gire, “How Death Imitates Life”, 9-10.

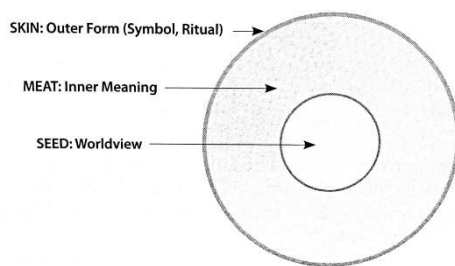
⁷¹ Marcia Carteret, “Cultural Aspects of Death and Dying”, (blog november 2010).

⁷² Carteret, “Cultural Aspects of Death and Dying”.

actions that employ symbols to re-enact the deepest beliefs, feelings and values of a people'.⁷³ Uit onderzoek naar rituelen over de hele wereld blijkt dat zij een overeenkomend patroon van drie verschillende fasen hebben.⁷⁴ De eerste fase van een ritueel zorgt ervoor dat de deelnemers gescheiden worden van de

dagelijkse bezigheden en de vaste routine van het leven. Daarmee worden ze weggehaald van de 'old state'. In de tweede fase van een ritueel wordt hierdoor veel onzekerheid, verwarring en chaos ervaren, omdat deze fase ingaat tegen de zekerheden van het dagelijkse leven. Cultureel antropoloog Victor Turner gebruikt voor dit verschijnsel de term 'liminality', omdat er bij de deelnemers sprake is van het gevoel tussen twee dingen in te staan en niet te weten wat er gaat komen.⁷⁵ Deelnemers bevinden zich dan ook midden in een veranderingsproces, wat een ongemakkelijk gevoel met zich mee kan brengen. De derde fase van een ritueel is de 'reincorporation', het hervinden van de zekerheid en identiteit en het komen tot een 'new state'. Deze laatste fase zorgt vaak voor een beter verstaan van de gebeurtenis of een diepere verbondenheid met de gemeenschap. Rituelen hebben dan ook het unieke vermogen om diepe

betekenis te geven aan situaties.⁷⁶ In veel religies behoren rituelen dan ook tot de kern van het geloofsleven. Rituelen helpen namelijk ook om de verbondenheid met God en met de gemeenschap uit te drukken.

Missioloog Paul Hiebert stelt dat rituelen een belangrijke rol hebben in het structureren en uitdrukken van nieuwe wereldbeelden. Hij gebruikt hiervoor de analogie van een mango, die uit drie delen bestaat: de schil, het vruchtvlees en de pit. De schil vergelijkt hij met de zichtbare symbolen of rituelen die te observeren zijn. Deze zichtbare gebeurtenissen hebben echter vaak geen betekenis in zichzelf. Pas door de onderliggende overtuigingen, het vruchtvlees, krijgen zij betekenis. Die worden gevormd door de daar onderliggende pit: het wereldbeeld. Rituelen en symbolen geven dus zichtbaar uiting aan het onderliggende wereldbeeld. Tegelijkertijd vindt er volgens filosoof James Smith ook een beweging de andere kant op plaats: '(...) we should talk about a Christian 'social imaginary' that constitutes a distinctly Christian understanding of the world that is implicit in the practices of Christian worship'.⁷⁷ Rituelen vormen volgens hem dus ook de verbeelding van mensen die een wereld construeren op basis van de dingen die impliciet aanwezig zijn in deze praktijken. Juist in tijden van crisis en verandering, wanneer

⁷³ Moon, *Intercultural Discipleship*, 92.

⁷⁴ Moon, *Intercultural Discipleship*, 92-5.

⁷⁵ Turner in: Moon, *Intercultural Discipleship*, 93.

⁷⁶ Moon, *Intercultural Discipleship*, 92.

⁷⁷ James K.A. Smith, *Desiring the Kingdom: Worship, Worldview and Cultural Formation*, (Grand Rapids: Baker Academic), 55.

overtuigingen en wereldbeelden aangetast worden, proberen rituelen continuïteit te behouden en spelen ze een extra grote rol.⁷⁸

3.5 IMPACT VAN MIGRATIE

Het onderzoek naar de omgang met de dood vindt plaats in de context van interculturele pioniersplekken in Nederland, waar veel mensen bevinden die, vrijwillig of gedwongen, hun eigen cultuur hebben verlaten om zich te vestigen in een nieuwe, westerse cultuur. Een belangrijk aspect dat dan ook in overweging genomen moet worden als het gaat over culturele diversiteit, is het proces van migratie. Vaak nemen mensen de eigen cultuur en de daarbij behorende normen namelijk als een vanzelfsprekend iets mee. Op een moment van conflict of van verandering komt er echter bewustwording over de diversiteit van normen.⁷⁹ Hoewel er nog niet veel bekend is over de verhouding tussen migratie en rouwprocessen is er in 2017 een verkennend onderzoek uitgevoerd naar rouwprocessen van vierenzeventig Togo migranten en vluchtelingen die vanuit West-Afrika naar Frankrijk en België zijn gekomen. Hieruit blijkt dat het kunnen omgaan met de dood en rouw beïnvloed wordt door het proces van migratie. Vaak kunnen gebruikelijke rituelen niet uitgevoerd worden vanwege de veranderde culturele omstandigheden en de afstand tussen de rouwende en de overledene. Het niet kunnen uitvoeren van deze culturele en religieuze tradities, waardoor iemands sociale en culturele identiteit gevormd is, zorgt ervoor dat er ontrafeling plaatsvindt en tradities veranderd worden. Vaak worden rituelen dan aangepast naar de omstandigheden. Zo blijkt uit een ander onderzoek dat Ghanese migranten in Nederland een mini-wake organiseren, zonder dat het lichaam van de overleden ouder aanwezig is. Voor Afrikanen zijn deze waken zonder het lichaam van de overledene echter niet voldoende om afscheid te kunnen nemen van de overledene.⁸⁰ Daarnaast wordt in bepaalde tradities de aanwezigheid van kinderen, kleinkinderen en vrienden van de overledene bij de begrafenis voorgeschreven als een plicht in het gedenken of zijn er bepaalde gebruiken met betrekking tot het repatriëren van het lichaam van de overledene, die niet uit gevoerd kunnen worden. Zoals eerder beschreven is het rouwproces in veel culturen een gezamenlijke gebeurtenis, een onderdeel van de gemeenschap, wat van grote waarde is voor het rouwproces van individuen uit deze gemeenschap. Migratie kan dus zorgen voor gecompliceerde situaties die kunnen leiden tot hevige en langdurige rouwreacties met een vergrote kans op traumatische gevolgen, waardoor ook andere verliezen (land, status, werk) vanwege het migratieproces versterkt kunnen worden.⁸¹ Uit onderzoek blijkt dat de kans op hevige en langdurige rouwreacties bij migranten niet gerelateerd is aan gender, leeftijd of religieuze affiniteit. Er is wel verschil zichtbaar als het gaat over de relaties tussen broers en zussen. Bij de oudsten van een gezin zijn de gecompliceerde rouwreacties vaak heviger dan bij de jongsten van een gezin, mogelijk omdat oudste kinderen een belangrijkere taak in het familieleven hebben. Daarnaast blijkt dat hoger opgeleide migranten minder gecompliceerde rouwreacties vertonen dan lager opgeleide migranten. Opvallend is echter dat de huwelijkse

⁷⁸ Moon, *Intercultural Discipleship*, 91.

⁷⁹ Walter, "Grief and Culture", 3.

⁸⁰ Cyrille Kossigan Kokou-Koplou and C.S. Moukouta e.a., "A Cross-Cultural Approach to Complicated Grief Reactions Among Togo-Western African Immigrants in Europe", (*Journal of Cross-Cultural Psychology*, July 2017), 1249.

⁸¹ Kokou-Koplou and Moukouta, "A Cross-Cultural Approach", 1248.

staat het hebben van gecompliceerde rouwreacties vergroot. De meest waarschijnlijke verklaring hiervoor is dat het ouderschap mogelijk het gevoel versterkt van het in de schuld staan bij de eigen ouders.⁸² Naast deze sociologische en demografische factoren, die invloed hebben op het rouwproces van de rouwende, wordt ook zichtbaar dat het verschil maakt wie overleden is en op welke manier. Zo zijn de complicaties in het rouwproces groter bij het verlies van de moeder, dan bij het verlies van andere familieleden en zijn er minder gecompliceerde rouwreacties als het gaat over een overlijden van iemand die al oud of lang ziek was dan bij onverwachte overlijdens. Ook het verschil of de rouwenden wel of niet deelnemen aan eventuele aangepaste rituelen en tradities in het rouwproces heeft invloed op de rouwreacties die zij ontwikkelen. Deelname aan deze rituelen heeft op langere termijn helende invloed op gevoelens van schuld, leegheid en moedeloosheid.⁸³

3.6 PASTORAAT IN INTERCULTURELE CONTEXT

Volgens Walter is het van belang dat iemand in een hulpverlenende positie zich bewust is van een drietal dingen. Toegepast op een interculturele kerkelijke context betekent dit dat degene die pastoraat verleent moet weten dat het individu gevormd wordt door de cultuur, maar er niet door bepaald wordt. Dit betekent dat bepaalde culturele algemeenheden mogelijk niet voor het rouwende individu gelden. Een voorbeeld daarvan is een man die graag wil huilen in een cultuur waar ‘the big boys don’t cry’.⁸⁴ Degene die pastoraat verleent moet dus zowel bewust zijn van wat het individu zou willen als van wat de cultuur van het individu kan verwachten. Daarbij geldt dat de meeste culturen niet homogeen zijn en ook binnen de cultuur diversiteit vertonen.⁸⁵ Degene die pastoraat verleent moet zich er daarnaast ook bewust van zijn dat religie cultureel is, maar dat religie niet de cultuur is. Het observeren van de religie van de rouwende zal de hulpverlenende persoon dus niet alles kunnen vertellen over de culturele normen met betrekking tot rouw. Dit geldt volgens Walter ook voor etniciteit: dat is een onderdeel van de cultuur, maar niet de cultuur zelf.⁸⁶ Tot slot kan de persoon in de hulpverlenende positie de checklist van Walter niet alleen gebruiken voor het beter verstaan van de cultuur van de rouwende, maar ook voor het bewust worden van de eigen vooronderstellingen in zowel de thematiek als in de vormen van pastoraat.

Door de geschiedenis heen zijn verschillende vormen van pastoraat ontwikkeld. Deze worden beschreven door Emmanuel Lartey.⁸⁷ Lartey onderwijst in pastorale theologie en wordt gezien als pionier in de ontwikkeling van een interculturele benadering van pastoraat.⁸⁸ Hij beschrijft als eerste het ‘classical-clerical paradigm’, waarbij pastoraat een discipline is die vormgegeven

⁸² Kokou-Koplou and Moukouta, “A Cross-Cultural Approach”, 1251.

⁸³ Kokou-Koplou and Moukouta, “A Cross-Cultural Approach”, 1254.

⁸⁴ Walter, “Grief and Culture”, 4.

⁸⁵ Walter, “Grief and Culture”, 4.

⁸⁶ Walter, “Grief and Culture”, 4.

⁸⁷ In het artikel “Pastoral Counselling in Multi-Cultural Contexts” beschrijft Lartey een andere indeling om de modellen van pastoraat in een pluralistische context weer te geven, namelijk ‘multiculturalism’, ‘cross-culturalism’, ‘educational multi-culturalism’ en ‘intercultural pastoral counselling’. In het onderzoek is echter gekozen om gebruik te maken van de opsomming uit het boek *Pastoral Theology in an Intercultural World*, omdat deze opsomming ook de ontwikkeling door de geschiedenis heen laat zien.

⁸⁸ Emory, Candler School of Theology, “Emmanuel Y. Lartey”, geraadpleegd op 7 juli 2021. Zie: <https://candler.emory.edu/faculty/profiles/lartey-emmanuel.html>.

wordt door de geestelijkheid, die daarvoor bevoegd en aangesteld is.⁸⁹ Daarnaast ontstaat het ‘clinical-pastoral paradigm’, als kritiek op de eerste vorm van pastoraat. In dit nieuwe paradigma wordt een sterke verbondenheid tussen de pastorale theologie en de psychologie zichtbaar. Het westerse pastoraat is sterk beïnvloed door de aanwezigheid van de psychologie, terwijl dit in niet-westerse contexten soms nog een opkomende wetenschap is. Het gevolg is dat in westers pastoraat vaak gezocht wordt naar een ‘one-size-fits-all’ approach, terwijl culturele nuances daarbij achterwege gelaten worden.⁹⁰ Hierdoor kan het culturele rouwproces van iemand uit een andere etnische groep overschaduw worden. Tegelijk is deze verscheidenheid verklaarbaar vanuit het feit dat westerse pastorale werkers vaak op een systematische manier het vak aangeleerd krijgen. In vergelijking met niet-westerse contexten zijn de westerse vormen van pastoraat vaak individualistisch, rationalistisch en gericht op ontwikkeling en vervulling van het individu, verklaarbaar vanuit het denksysteem wat gericht is op materialisme en consumentisme, waarbij het vaak draait om zelfverbetering.⁹¹ Dit terwijl in bijvoorbeeld een Aziatische cultuur de pastorale zorg voor het individu hand in hand gaat met pastorale zorg voor de gemeenschap. De gehele gemeenschap wordt gezien als cliënt van pastorale zorg. Deze visie is theologisch gezien gebaseerd op Efeze 2:14-16, waar de vijandigheid tussen de Joden en de heidenen opgelost wordt doordat er een gezamenlijke identiteit en realiteit in Christus gevonden wordt. ‘This spirituality of finding larger transcending identities that can bring healing by bringing people together in peace is central to a pastoral care approach to communities that are divided and estranged from other communities’.⁹² Afrikaanse systemen van pastoraat zijn weer meer gebaseerd op spirituele ontologie en pragmatische filosofie, waarbij veel waarde gehecht wordt aan relationaliteit. Zo staan ceremonies, rituelen en rites centraal en vormen deze een framework waarbinnen pastoraat wordt vormgegeven.⁹³ Maar ook in westers pastoraat wordt steeds meer aandacht besteed aan de gemeenschap. Zo onderscheidt Lartey als derde vorm het ‘communal-contextual paradigm’. In deze vorm van pastoraat wordt het individualisme uitgedaagd en wordt er aandacht besteed aan de gemeenschappelijke, kerkelijke praktijk. Daarbij is meer oog voor de context, zowel historisch, sociaal als cultureel gezien. Tot slot onderscheidt hij het ‘intercultural paradigm’, wat het voorgaande model uitgebreid heeft tot een wereldwijde vorm van pastoraat met de veronderstelling dat wijsheid niet tot één bepaalde groep, geslacht, ideologie of geloof behoort.⁹⁴

De onderliggende vraag in het interculturele pastoraat gaat echter een stuk dieper dan het gesprek over het aanbieden van verschillende vormen van pastoraat. Want hoe moet eigenlijk omgegaan worden met de diepe verscheidenheid die er onder mensen is? Lartey stelt de vraag: ‘How are persons of different ethnicities, cultures, genders, faiths and socioeconomic circumstances to live together reasonably on one earth, the resources of which are not unlimited,

⁸⁹ Emmanuel Y. Lartey, *Pastoral Theology in an Intercultural World*, (Peterborough: Epworth, 2006), 122-25.

⁹⁰ Colton Brewer, ‘Providing Pastoral Grief Counseling In An Intercultural Church Setting’. 4-5. (Colton Brewer is theoloog aan de Eastern New Mexico University).

⁹¹ Lartey, *Pastoral Theology in an Intercultural World*, 50.

⁹² Lartey, *Pastoral Theology in an Intercultural World*, 56-7.

⁹³ Lartey, *Pastoral Theology in an Intercultural World*, 63.

⁹⁴ Lartey, *Pastoral Theology in an Intercultural World*, 124.

in the light of historic relations of dominance and subjugation?'.⁹⁵ Om tot een antwoord te komen op deze vraag bestudeerde Lartey de filosoof Emmanuel Levinas, die nagedacht heeft over hoe 'de Ander' en 'het Zelf' zich tot elkaar moeten verhouden. Levinas was bezorgd over het feit dat in het Westen de ander alleen tijdelijk verschillend gezien werd van het zelf. Hij zag dat, zodra er tijd verstreek of onderwijs en ontwikkeling merkbaar werd, westerse mensen de ander gelijk gingen stellen aan zichzelf. Voor Levinas was dit echter onmogelijk, omdat de ander buiten ons begrip ligt en dat ook ten alle tijden op een bepaalde manier moet zijn.⁹⁶ Volgens hem is het dus onze uitdaging om op een respectabele manier 'the otherness of the Other and the integrity of the Self' te bewaren.⁹⁷ Het is volgens hem zelfs zo dat het zelf alleen zijn of haar eigen identiteit vindt als hij of zij in relatie staat met de ander. Hij stelt dan ook dat ingezet moet worden op echte ontmoetingen met anderen. Alleen in die interculturele ontmoeting kan echte groei, ware kennis en onvoorwaardelijke zorg zichtbaar worden.⁹⁸ Het is vanuit dit perspectief dan ook de taak van degenen die pastoraat verlenen om altijd te zorgen dat de eigenheid van de ander behouden wordt en ontmoetingen tussen diverse mensen gestimuleerd worden. Deze gerichtheid op de ander is 'the driving force of agape love and pastoral care'.⁹⁹ Het is volgens Lartey daarbij de uitdaging om de spanningen van verscheidenheid op een creatieve en fantasierijke manier te bewaren. Het ultieme voorbeeld daarvan vinden we in de theologische constructie van de Drie-eenheid, waarin de verscheidenheid bewaard blijft in de eenheid.¹⁰⁰ Deze redenatie van Levinas betekent voor de praktijk van een interculturele kerkelijke gemeente, dat er geen universele manier is waarop opgegaan wordt met dood en rouw. In navolging van Levinas moet juist gezorgd worden dat de culturele verscheidenheid in deze thematiek een plek krijgt en naast elkaar mag bestaan. Voor dit onderzoek betekent het dat er uiteindelijk geen algemene praktijk voor pastoraat bij stervensbegeleiding en rouwbegeleiding voorgeschreven kan worden.

3.7 SAMENVATTING EN CONCLUSIE

De literatuurstudie laat zien dat het betekenis willen geven aan de dood universeel lijkt te zijn, hoewel ieder mens daarbij gevormd wordt door een eigen culturele kaart. Om te leren verstaan wat de invloed van culturele verscheidenheid hierin is, heeft socioloog Tony Walter een checklist ontworpen, waarbij het stellen van vragen gezien wordt als de sleutel in het cross-cultureel verstaan van rouw. Hiermee zet hij zich af tegen bestaande rouwmodellen en culturele factsheets die voorzien van informatie en legt hij juist de nadruk op het onbevangen leren luisteren naar de persoon en zijn of haar culturele vorming. Bij het luisteren naar de context moet degene die pastoraat verleent verschillende dingen leren onderscheiden. Zo zijn er grote verschillen merkbaar in de omgang met de dood bij mensen uit een individualistische of uit een collectivistische cultuur. Deze verschillen hebben invloed op de manier waarop mensen om willen gaan met de doden, met het rouwen in het openbaar, met het emoties en met het rouwproces. Daarbij wordt het individu gevormd door deze cultuur, maar is dat niet bepalend.

⁹⁵ Lartey, *Pastoral Theology in an Intercultural World*, 128.

⁹⁶ Lartey, *Pastoral Theology in an Intercultural World*, 130.

⁹⁷ Lartey, *Pastoral Theology in an Intercultural World*, 131.

⁹⁸ Lartey, *Pastoral Theology in an Intercultural World*, 134.

⁹⁹ Lartey, *Pastoral Theology in an Intercultural World*, 132.

¹⁰⁰ Lartey, *Pastoral Theology in an Intercultural World*, 126.

Degene die pastoraat verleent moet dus zowel bewust zijn van wat het individu zou willen als van wat de cultuur van het individu kan verwachten.

Daarbij speelt ook de levensovertuiging een grote rol. Westerse en niet-westerse levensovertuigingen worden namelijk op een geheel andere basis vormgegeven. Waar de eerste gebouwd wordt op een 'two-tier religious system', wordt de laatste gebouwd op een 'three-tier religious system'. Het gevolg hiervan is dat mensen op basis van verschillende systemen een geheel ander antwoord op levensvragen kunnen krijgen. Welke overtuigingen met betrekking tot het leven en de dood centraal staan in de religie heeft invloed op de praktische uitwerking als het gaat over de uitvaart, de omgang met de overledenen en het rouwproces. Met name de visie op het leven na dit leven kan zorgen voor minder angst voor de dood, hoewel onzekerheid over de lotsbestemming juist kan leiden tot toename van angst. Ook het niet kunnen uitvoeren van rituelen kan leiden tot meer angst met betrekking tot de dood. Het belang van het uitvoeren van rituelen moet dan ook niet onderschat worden. Rituelen geven namelijk zichtbaar uiting aan het onderliggende wereldbeeld. Juist in tijden van crisis en verandering, waarin overtuigingen en wereldbeelden aangetast worden, proberen rituelen de continuïteit te behouden en spelen zij een extra grote rol in het leven van mensen.

Bij pastoraat in een interculturele kerkelijke context is het des te meer van belang om bewust te zijn van de impact van migratie. Door migratie kan namelijk soms het rouwproces, zoals veronderstelt vanuit de eigen cultuur, niet vormgegeven worden. Het niet kunnen uitvoeren van bepaalde rituelen heeft grote invloed op het rouwproces van de migrant. Het kan zorgen voor gecompliceerde situaties die kunnen leiden tot hevige en langdurige rouwreacties met een vergrote kans op traumatische gevolgen, waardoor ook andere verliezen (land, status, werk) vanwege het migratieproces versterkt kunnen worden. Behalve dat degene die pastoraat verleent zich verdiept in de context en de culturele vorming van de rouwendenden, moet hij of zij zich ook bewust worden van de eigen culturele vorming, zowel in de thematiek als met betrekking tot het pastoraat. Westers pastoraat is namelijk vaak individualistisch, rationalistisch en gericht op ontwikkeling en vervulling van het individu, terwijl Aziatisch of Afrikaans pastoraat meer aandacht besteedt aan de gemeenschap en de relationaliteit. Tegelijkertijd zijn er ook in het westerse pastoraat ontwikkelingen merkbaar, waardoor er meer oog is voor de historische en culturele context van de ander. Gedurende het gehele proces van intercultureel pastoraat bij stervensbegeleiding en rouwbegeleiding moet de pastoraat werker er dan ook naar streven om de 'otherness of the Other and the integrity of the Self' te bewaren. Volgens Levinas kan de eigen identiteit alleen gevonden worden in de ontmoeting met de ander. In pastoraat zullen deze ontmoetingen dan ook gestimuleerd moeten worden, want alleen de interculturele ontmoeting kan echte groei, ware kennis en onvoorwaardelijke zorg zichtbaar worden.

Nu de literatuurstudie van hoofdstuk 3 afgerond is, is de (deel-) vraag welke pastoraal-theologische kennis er in de bestaande literatuur ten aanzien van stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele (religieuze en/of kerkelijke) context is, volledig beantwoord. In het volgende hoofdstuk van dit onderzoeksrapport worden de resultaten van de literatuurstudie voorgelegd aan de leiders van interculturele pioniersplekken, die dit zullen spiegelen aan hun ervaringen en behoeften uit de praktijk.

4. DE STEM VAN DE PRAKTIJK

IN HET OMGAAN MET DE DOOD EN ROUW IN INTERCULTURELE CONTEXT

4.1 INLEIDING

In het vierde hoofdstuk van dit onderzoeksrapport wordt de stem van de praktijk tot spreken gebracht. Dit wordt gedaan op basis van vier diepte-interviews. Om de literatuur op een verantwoorde wijze te kunnen verbinden met de praktijk is ter voorbereiding op de diepte-interviews in de tweede paragraaf een poging gedaan om de checklist van socioloog Tony Walter uit te bereiden tot een topiclist, zodat deze ook bruikbaar is voor een kerkelijke context. In de derde paragraaf van dit hoofdstuk wordt verantwoording afgelegd over de opzet van de diepte-interviews, waarbij de selectie van de respondenten, de opgestelde interviewvragen en de verwachtingen van de onderzoeker besproken worden. Nadat de voorbereidingen voor de diepte-interviews getroffen zijn, worden in de vierde paragraaf van dit hoofdstuk de respondenten geïntroduceerd, om zo de context van hun uitspraken weer te geven. Om de respondenten vervolgens geordend aan het woord te brengen is gekozen voor een coderingssysteem. Dit coderingssysteem zal in de vijfde paragraaf van dit hoofdstuk toegelicht worden. De paragraaf die daarop volgt, behandelt de verschillende thema's die uit de codering naar voren zijn gekomen. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk wordt beschreven op welke manier de stem van de praktijk een bijdrage levert aan het beantwoorden van de hoofdvraag van dit onderzoek.

4.2 VERNIEUWDE TOPICLIST

Ter voorbereiding op het gesprek met de praktijk wordt een poging gedaan om de checklist van socioloog Tony Walter uit te breiden, zodat deze in de diepte-interviews voorgelegd kan worden aan de respondenten. Zoals eerder beschreven is volgens Walter het stellen van vragen de sleutel in het cross-cultureel verstaan van rouw. Elke cultuur moet namelijk antwoord geven op een aantal basisvragen als het gaat over de dood en het rouwproces, omdat iedereen zich bevindt in groepen, die volgens bepaalde normen verwacht worden te reageren en/of te handelen. Dit is dan ook de reden dat Walter een checklist ontworpen heeft voor professionals. Deze checklist doordenkt, zoals zichtbaar werd in hoofdstuk drie, veel aspecten van de thematiek, waardoor deze zeer bruikbaar is voor hulpverleners in een interculturele context. Tegelijkertijd wordt deze checklist niet vanuit religieus oogpunt vormgegeven en is deze dus op een bepaalde manier maar beperkt te gebruiken in de context van dit onderzoek. Daarom zal in deze paragraaf een poging gedaan worden om, op basis van de gedane literatuurstudie, de checklist uit te breiden, zodat deze ook het theologische aspect zal gaan bevatten en daarmee ingezet kan worden in de praktijk van interculturele pioniersplekken. Hieronder wordt de huidige checklist nogmaals getoond en wordt vervolgens een nieuw voorstel gedaan.

1a What is most valued:

- connectedness?
- autonomy?

1b What obligations are felt:

- to care for the dead?
- to fulfil community responsibilities?
- to work through grief?

2a What to do with the dead:

- let go of them?
- continue bonds with them?
- turn them into ancestors?

2b Should the dead be:

- left alone?
- avoided?
- contacted?

3 Who should be mourned:

- the sacred dead?
- family ancestors?
- personal intimates?

4 What to do with emotions:

- express them?
- contain them?

5 Should mourners be:

- ritually excluded from everyday life?
- socially included?
- socially excluded?

6 Does religion or other belief system:

- normalise or pathologize loss?
- provide a place for stories of mourning?
- support mourners?
- oppress mourners?
- marginalise mourners?

Op basis van de gedane literatuurstudie lijkt het aannemelijk om de checklist op vier punten uit te breiden, zodat deze ook in een interculturele kerkelijke context toepasbaar is. Hieronder zullen de vier punten beschreven en beargumenteerd worden. Daarbij lijkt 'topiclist' een meer geschikte naam voor deze lijst dan 'checklist'. Hoewel de intentie van Walter is om het onbevooroordeeld luisteren te stimuleren met deze checklist, lijkt het woord 'checklist' daar tegenstrijdig mee te zijn, omdat het veronderstelt dat de luisteraar de vragen één voor één kan afvinken als hij of zij denkt de antwoorden te horen. Een topiclist geeft meer openheid voor het doorvragen om te kijken of dat wat gehoord wordt ook echt datgene is wat de rouwende heeft bedoeld. Daarnaast geeft deze term ruimte voor het gesprek over andere onderwerpen dan welke vooraf verwacht worden.

1. Ter voorbereiding

Hoewel Walter benoemt dat gebruikers van zijn checklist zich bewust moeten zijn van hun eigen vooronderstellingen en overtuigingen verdient dit aspect een uitgebreidere plek in de topiclist. Uit de literatuurstudie blijkt namelijk hoezeer ieder mens gevormd wordt door zijn of haar cultuur en hoe moeilijk het is om bewust te worden van de culturele kaart die ons leven vormgeeft. Degene die pastoraat verleent in een interculturele context moet daarom eerst zichzelf (laten) bevragen:

- ◆ Welke normen en waarden veronderstelt mijn cultuur met betrekking tot de dood en rouwverwerking?
- ◆ Hoe hebben deze normen en waarden zich ontwikkeld in mijn persoonlijke leven en welke gebeurtenissen zijn daarin vormend geweest?

Daarnaast is het voor degene die pastoraat verleent waardevol om zich, voor de ontmoeting met de rouwende, te verdiepen in algemeen geaccepteerde normen en waarden uit de cultuur van de rouwende. Daarbij moet echter bewust omgegaan worden met de notie van Walter dat een rouwende gevormd is door zijn of haar cultuur, maar er niet door bepaald wordt. Verdieping in de algemene normen en waarden van de cultuur kan echter inzichtgevend zijn om te bepalen hoe het rouwproces van de rouwende mogelijk vormgegeven wordt. De volgende vragen zouden daarbij helpend kunnen zijn:

- ◆ Uit welke cultuur komt de rouwende oorspronkelijk en wat zijn algemeen bekende normen en waarden met betrekking tot de dood en rouwverwerking in deze cultuur?
- ◆ Waar zouden mijn normen en waarden kunnen conflicteren met de normen en waarden van de rouwende?
- ◆ Welke normen en waarden van de huidige samenleving zouden kunnen conflicteren met de oorspronkelijke cultuur van de rouwende?

2. *Observaties*

In aanvulling op de punten die Walter in de lijst verwerkt heeft, lijkt het vanuit de literatuur waardevol om dieper in te zoomen op de rituelen die mensen hebben. Zoals beschreven in het vorige hoofdstuk spelen rituelen een cruciale rol in tijden van crisis en verandering. Met rituelen wordt namelijk geprobeerd om de continuïteit van het leven te behouden en betekenis te geven aan de ingrijpende situatie.

- ◆ Welke rituelen krijgen een plek in het rouwproces van de rouwende (familie)?
- ◆ Kunnen alle rituelen die de cultuur veronderstelt in de huidige situatie uitgevoerd worden?
- ◆ Welke betekenis wordt gegeven aan de rituelen die (niet) uitgevoerd kunnen worden?
- ◆ Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de normen en waarden die de cultuur van de rouwende veronderstelt en het rouwproces van de rouwende?

Uiteindelijk kan samen met de rouwende gezocht worden naar rituelen vanuit het christelijke geloof die helpend kunnen zijn om (opnieuw) betekenis te geven aan het leven.

3. *Theologische aspect*

Hoewel de rouwende en degene die pastoraat verleent mogelijk uit verschillende culturen komen, is in de context van de interculturele gemeente de verbindende factor tussen hen waarschijnlijk het christelijke verhaal. Alleen wat is precies het christelijke verhaal in de context van de rouwende? De volgende vragen moeten daarom een plek krijgen in het rouwproces:

- ◆ Hoe omschrijft de rouwende de relatie met God en met geloof?
- ◆ Welke theologische overtuigingen met betrekking tot de dood en het leven klinken door in de gesprekken met de rouwende?

- ◆ Welke ‘counterliturgy’ heeft het christelijke geloof te bieden ten opzichte van de oorspronkelijke cultuur van de rouwende?
- ◆ Wat kan gedaan worden om de ontmoeting tussen de rouwende, God en de kerkelijke gemeenschap gaande te houden?

4. *Kerkelijke context*

Na een ontmoeting met de rouwende kan de topiclist nog uitgebreid worden met vragen die de rouwende in de context van de kerkelijk gemeente plaatst:

- ◆ Wat heeft de rouwende nodig van de kerkelijke gemeenschap om bijgestaan te worden in zijn of haar rouwproces?
- ◆ Hoe kan de rouwende, met zijn of haar culturele achtergrond, zichzelf blijven in de ontmoeting met de ander in een interculturele gemeenschap?
- ◆ Hoe kan de kerkelijke gemeenschap meegenomen worden in het proces van het zoeken naar betekenis in deze situatie? Bijvoorbeeld: welke rituelen kunnen vanuit het christelijke geloof aangeboden worden om de rouwende en de gemeenschap vanuit christelijke perspectief betekenis te leren geven aan de situatie?
- ◆ Wat betekent het verlies van de rouwende voor de kerkelijke gemeenschap? En hoe kan het rouwproces van de rouwende ook onderdeel worden van de gemeenschap, als de overledene geen deel uitmaakte van de gemeenschap?

De hierboven uitgebreide topiclist zal in de diepte-interviews voorgelegd worden aan de pioniers van interculturele pioniersplekken.¹⁰¹ Aan hen wordt gevraagd of het doordenken van deze topiclist behulpzaam zou kunnen zijn voor een eerste visievorming over deze thematiek in de praktijk. Het doordenken van deze topiclist zou plaats kunnen vinden in teamverband met een casestudy, waarbij een situatie uitgedacht wordt die zich mogelijk in de praktijk zou kunnen voordoen. Het doel is daarbij niet om tot een vooraf uitgedachte benadering van de praktijk te komen, maar het is bedoeld om bewustwording van de thematiek te creëren.

4.3 OPZET DIEPTE-INTERVIEWS¹⁰²

Dit onderzoek is een verkennend, exploratief en beschrijvend onderzoek, waarbij kwalitatieve onderzoeksmethoden gebruikt worden. Kwalitatief onderzoek is onderzoek waarbij de onderzochte centraal staat en de nadruk ligt op het duiden van (een aspect uit) het leven van de onderzochte. Dit gebeurt vaak via empirisch onderzoek, waarbij gegevens uit de sociale werkelijkheid worden verzameld.¹⁰³ In dit onderzoek is daarom, naast de literatuurstudie, gekozen voor het houden van diepte-interviews, ofwel kwalitatieve interviews. Docent in kwalitatieve onderzoeksmethoden Jeanine Evers geeft de volgende definitie van een kwalitatief interview: ‘Een kwalitatief interview is een vorm van informatieverzameling, waarbij de interviewer één of meer respondenten bevraagt op grond van een onderzoeksvraagstelling. Daarbij geeft de interviewer aan de respondenten ruimte voor uitweiding – in hun eigen woorden – over de door hen ervaren feiten, hun beleving, betekenisverlening en nuanceringen

¹⁰¹ De vernieuwde topiclist is te vinden in bijlage 2 en 3 van het onderzoeksrapport.

¹⁰² De opzet van de diepte-interviews is te vinden in bijlage 4 en 5 van het onderzoeksrapport.

¹⁰³ Evers, *Kwalitatieve analyse*, 19.

met betrekking tot het onderwerp van onderzoek en eventuele effecten daarvan op hun leven. De interviewer probeert daarmee de leefwereld van de respondenten te begrijpen en doorgronden'.¹⁰⁴ Het doel van het inzetten van dit onderzoeksinstrument is dus om informatie te verzamelen die vervolgens in het kader van de probleemstelling bestudeerd kan worden. Om zoveel mogelijk relevante informatie te verzamelen is gekozen voor half gestructureerde diepte-interviews. Dit betekent dat vooraf door de onderzoeker een aantal onderwerpen (topics) gekozen zijn voor het gesprek, maar dat er tijdens het diepte-interview ook ruimte is voor de eigen inbreng van de respondent. De betekenis die de respondent aan een bepaald onderwerp geeft staat tenslotte centraal. Een topiclist zorgt daarmee enerzijds voor richting in het diepte-interview, maar laat anderzijds ook ruimte om het gesprek aan te passen aan de specifieke geïnterviewde.¹⁰⁵ Hieronder volgt de vooraf opgestelde topiclist van de diepte-interviews:

Introductie

- ◆ Wat is uw positie binnen de interculturele pioniersplek?
- ◆ Hoe zou u in een aantal zinnen uw interculturele pioniersplek omschrijven?

Ervaringen met dood/rouw

- ◆ U heeft aangegeven deel te willen uitmaken van dit onderzoek. Wat maakt dat u hier geïnteresseerd in bent?
- ◆ In hoeverre is de interculturele pioniersplek bekend met de thematiek van dit onderzoek?
 - Is er praktijkervaring?
 - Krijgt het thema aandacht in de preken of pastorale gesprekken?
 - Welke plek krijgt dit thema binnen de theologie van de gemeenschap?
- ◆ Wat kan er vanuit de praktijk gezegd worden over de culturele diversiteit in deze thematiek? Welke culturele verschillen worden in de interculturele pioniersplek zichtbaar in de omgang met de dood en rouw? Hoe worden culturele verschillen in de omgang met deze thematiek gewaarborgd in de interculturele pioniersplek?
- ◆ In hoeverre heeft de visie op de dood in de huidige samenleving invloed op de omgang met dit thema in de interculturele pioniersplek?
- ◆ In veel pioniersplekken lijkt er weinig tot geen ervaring te zijn in deze thematiek. Welke verklaring zou hiervoor mogelijk kunnen zijn? Eventueel: waarom is dit bij uw plek wel een actief thema?

Vernieuwde topiclist

Uit het onderzoek is gebleken dat er binnen interculturele kerkelijke pioniersplekken weinig ervaring is in deze thematiek. Daarom is op basis van de literatuurstudie een topiclist opgesteld die interculturele pioniersplekken kan helpen in een eerste visievorming op deze thematiek.

- ◆ Wat is uw eerste reactie op deze topiclist?
- ◆ In hoeverre zou deze topiclist behulpzaam kunnen zijn voor de visievorming en de praktijk van interculturele pioniersplekken?
- ◆ Welke aspecten van de topiclist zijn het meest relevant? Welke aspecten ontbreken?

Ter afronding

- ◆ Welke aspecten van deze thematiek zijn in dit gesprek niet aan bod geweest, maar zouden volgens u de kwaliteit van dit onderzoek verhogen als ze wel een plek zouden krijgen in het onderzoek?

¹⁰⁴ Evers, *Kwalitatief interviewen*, 27.

¹⁰⁵ Hennie Boeije, *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen*, (Den Haag: Boom Lemma uitgevers, 2014), 80.

4.4 RESPONDENTEN

De respondenten van de diepte-interviews zijn vooraf zorgvuldig door de onderzoeker geselecteerd. Daarvoor zijn de volgende specificaties gebruikt:

- ◆ De respondent heeft een leidinggevende positie in een interculturele kerkelijke gemeenschap (gehad) en/of de respondent is een professional in het vakgebied van interculturaliteit en de christelijke theologie.
- ◆ De respondent toont, in contact ter voorbereiding op het diepte-interview, affiniteit met het onderwerp en bevindt zich in een interculturele context waar ervaring opgedaan is in de omgang met dood en rouw.
- ◆ De respondent stemt ermee in dat de resultaten van het diepte-interview gebruikt mogen worden in het onderzoeksrapport.

Er is geen eenduidig antwoord op de vraag hoe groot een steekproef in kwalitatief onderzoek moet zijn. Universitair hoofddocent (in Methoden en Technieken) Hennie Boeije stelt dat de omvang van een steekproef net als de samenstelling van de respondenten beredeneerd moet worden. Hierbij speelt de reikwijdte van de onderzoeksvragen een rol en daarnaast moet gekeken worden naar het verzadigingsniveau van de gehouden diepte-interviews.¹⁰⁶ Omdat dit onderzoek gehouden wordt in het kader van een masterscriptie is gekeken naar de beschikbare tijd en studieruimte. Daarnaast is gekeken naar het doel van de diepte-interviews, namelijk het verkennen van praktijkervaringen. Deze twee aspecten hebben ertoe geleid dat de onderzoeker bepaald heeft om een vijftal diepte-interviews af te nemen. Op basis van de hierboven genoemde specificaties zijn veertien personen per e-mail uitgenodigd voor een diepte-interview. Hiervan hebben uiteindelijk vier personen een gesprek toegezegd. Nadat herhaaldelijk geen respons kwam op het verzoek van de onderzoeker om een gesprek en het netwerk van de onderzoeker uitgeput raakte is besloten om, mede vanwege het beperkte tijdsplan volgens welke het onderzoek verloopt, het praktische gedeelte van dit onderzoek vorm te geven op basis van vier diepte-interviews.¹⁰⁷ De onderzoeker is zich daarbij bewust van het feit dat de uitkomsten van deze steekproef niet statistisch gegeneraliseerd kunnen worden voor alle andere interculturele pioniersplekken. Tegelijkertijd moet het exploratieve karakter van het onderzoek benadrukt worden en blijkt daaruit dat het doel van de diepte-interviews niet is om een beeld over alle interculturele pioniersplekken in deze thematiek te schetsen, maar om de eerste ervaringen uit de praktijk op te halen en te bestuderen in het licht van de probleemstelling. De vier gehouden diepte-interviews kunnen wel degelijk inzicht verschaffen over hoe er omgegaan wordt met de dood en rouw in interculturele pioniersplekken. In willekeurige volgorde zijn daarom onderstaande respondenten geselecteerd voor deelname aan het praktijkonderzoek. De respondenten hebben expliciet toestemming gegeven voor het weergeven van hun persoonlijke gegevens en uitspraken in het onderzoeksrapport. Van drie respondenten is daarnaast een uitgebreid gespreksverslag toegevoegd in de bijlage. Respondent vier heeft aangegeven dat vanwege privacy redenen geen gespreksverslag opgenomen mag worden.

¹⁰⁶ Boeije, *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, 65.

¹⁰⁷ Het houden van vier in plaats van vijf diepte-interviews creëert ruimte voor de onderzoeker om tijd die overblijft op een andere manier aan het onderzoek te besteden. Hier zal in paragraaf 5.3 meer over geschreven worden.

Hieronder volgt een korte beschrijving van hun achtergrond, kerkelijke gemeente en/of ervaringen in de thematiek. Met elke respondent is een gesprek van circa 60 tot 85 minuten gevoerd en aan elke respondent zijn dezelfde vragen uit de interviewvoorbereiding voorgelegd. Doordat er sprake was van half-gestructureerde diepte-interviews is in elk gesprek ruimte geweest voor de eigen inbreng van de respondent. De interviewverslagen van de gesprekken zijn te vinden in bijlage 6 van het onderzoeksrapport.

Respondent 1: Maarten Blom is een Nederlander die sinds twee jaar voorganger is van de ICF Gouda. De ICF Gouda is een interculturele gemeente die momenteel bijna twaalf jaar bestaat en ontstaan is vanuit een Alpha-cursus vanuit de Sint-Jansgemeente in Gouda. De ICF Gouda bestaat voor meer dan 50% uit mensen met een Nederlandse achtergrond. Van de niet-Nederlandse betrokkenen heeft een groot deel een Afrikaanse achtergrond, hoewel in het totaal mensen uit ongeveer 28 verschillende landen betrokken zijn bij het netwerk van de gemeente. De gemeenschap wordt daarbij gezien als een vorm van een herberg, waar mensen komen en gaan. Maarten is parttime pastor in deze gemeenschap, waarbij zijn rol heel divers is. Zo is hij onder andere maatschappelijk werker, netwerker, pionier en pastoraal werker. Maarten en zijn gezin zijn persoonlijk betrokken op het thema rouw, omdat tijdens hun uitzending via de GZB naar Albanië hun dochtertje is overleden. De ervaringen in de ICF Gouda, met betrekking tot dit thema, beperken zich tot een drietal overlijdens binnen de gemeenschap en een aantal overlijdens van familieleden of andere bekenden van de gemeenschap.

Respondent 2: Nestor Tsala is van oorsprong Togolees en woont samen met zijn vrouw op het Heidebeekcentrum van Jeugd met een Opdracht in Heerde. Nestor is zes à zeven jaar voorganger van Grace Church in Amersfoort, een multiculturele gemeente van zo'n 60 leden. In eerste instantie was de gemeente gericht op Afrikaanse vluchtelingen, omdat opgemerkt werd dat deze christenen zich niet thuis konden voelen in Nederlandse kerken. Het verlangen leefde dat een echte Afrikaanse kerkelijke gemeenschap gevormd zou gaan worden, maar Nestor heeft vanaf het begin aangegeven een interculturele kerk te willen zijn, omdat hij het belangrijk vindt om elke cultuur in de kerk van Jezus te zien. De gemeenschap bestaat nu uit mensen met ongeveer vijftien verschillende nationaliteiten. De ervaringen in de Grace Church Amersfoort, met betrekking tot dit thema, beperken zich tot één overlijden binnen de gemeenschap en een aantal overlijdens van familieleden of andere bekenden van de gemeenschap.

Respondent 3: Simon van der Lugt is een Nederlander die sinds twee en half jaar predikant is in Zwolle West. Hij is in 1988 begonnen als predikant van Rijswijk en Pijnacker, twee plekken die samen één dominee hadden. Vier of vijf jaar later kreeg hij een beroep uit Rotterdam om missionair werk te doen onder Surinaamse Hindoestaanse hindoes en Pakistaanse moslims. Tot 2006 heeft Simon deze functie vervuld. De interculturele geloofsgemeenschap die daar ontstond, bestond voornamelijk uit Pakistaanse christenen, Surinaamse Hindoestaanse christenen en Nederlandse christelijke vrijwilligers. Tijdens zijn werk is Simon op verschillende manieren in aanraking gekomen met rouw. Enerzijds door het (plotselinge) overlijden van mensen uit de gemeenschap en anderzijds door het overlijden van familieleden of andere betrokkenen van mensen uit de gemeenschap. Na zijn werk in Rotterdam is Simon aangesteld als gemeentepredikant in Delft en is hij zijn ervaringen uit Rotterdam academisch

gaan doordenken vanuit de godsdienstwetenschappen en missiologie. Ondertussen werden, vanuit de kerkelijke gemeente in Delft, projecten opgezet voor internationale studenten in de stad. Door deze gerichtheid op interculturaliteit begonnen mensen uit de wijk de weg naar de kerkelijke gemeente te vinden en ontstonden, gezamenlijk met de PKN, Engelstalige diensten. Pastoraat onder de mensen van een andere cultuur was een van Simons verantwoordelijkheden. In deze context heeft zich niet direct een rouwsituatie voorgedaan.

Respondent 4: Esther van Schie is een Nederlandse vrouw die vanuit de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) predikant is voor migranten. Vanuit praktisch oogpunt werd hiervoor de (nu interkerkelijke) stichting Geloofsinburgering opgericht. Inmiddels vallen er veel meer aspecten onder de stichting, waaronder educatie en toerusting voor gemeenten, opleidingen, vrouwenwerk en landenteams die onder specifieke etnische groepen werken. Daarnaast stelt de stichting ook predikanten beschikbaar voor gemeenten die geen predikant hebben op belangrijke kerkelijke momenten, zoals bij overlijdens. Vanuit deze functie heeft Esther drie begrafenis geleid voor twee verschillende migrantenkerken. Daarnaast is zij een van de drie voorgangers van de In Christ United (ICU) in Gouda. Deze internationale en multiculturele kerk bestaat ongeveer zeven jaar en is uitgegroeid tot zo'n 150-160 betrokkenen. Er zijn rond de twintig verschillende nationaliteiten aanwezig. De grootste groepen worden gevormd door Syriërs, Eritreeërs, Chinezen, Myanmarzen en Nederlanders. Verder is de groep ook gemêleerd wat betreft bijvoorbeeld opleidingsniveau en (oorspronkelijke) geloofsovertuiging. Binnen de ICU is geen ervaring met het overlijden van iemand binnen de gemeenschap. Wel is er sprake geweest van rouw met betrekking tot mensen die gerelateerd waren aan de ICU.

4.5 CODERING

Voordat bovenstaande respondenten aan het woord komen, volgt eerst een verantwoording van het analyseren van de gegevens uit de diepte-interviews. Hiervoor is gebruik gemaakt van coderen. Bij coderen onderscheiden onderzoekers thema's of categorieën in de onderzoeksgegevens en benoemen deze met een code.¹⁰⁸ Het doel van het analyseren van deze diepte-interviews is om kennis te ontwikkelen met betrekking tot de omgang met dood en rouw in interculturele pioniersplekken. Hiervoor is gebruik gemaakt van een *light*-versie van de Gefundeerde Theoriebenadering, namelijk de Thematische Analyse. De Thematische Analyse is een inductieve aanpak van coderen, waarbij de onderzoeker gaandeweg kennis opdoet over het onderwerp van studie.¹⁰⁹ De werkwijze van de Thematische Analyse is het identificeren, analyseren en rapporteren van de kwalitatieve data.¹¹⁰ Bij de Thematische Analyse bieden de praktijkervaringen een antwoord op de probleemstelling en zijn de uitkomsten zeer relevant, maar presenteren ze op zichzelf geen model of theorie, wat bij de Gefundeerde Theoriebenadering wel verondersteld wordt. Een belangrijk aspect van deze vorm van analyse is de methode van de constante vergelijking. Dat betekent dat de nieuwgevonden data steeds vergeleken wordt met de resultaten die eerder in het onderzoek gevonden zijn. In dit geval worden de uitkomsten van het praktijkonderzoek steeds vergeleken met uitkomsten van de

¹⁰⁸ Boeije, *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, 111.

¹⁰⁹ Nel Verhoeven, *Wat is onderzoek: Praktijkboek voor methoden en technieken*, (Den Haag: Boom Lemma uitgevers, 2018), 293.

¹¹⁰ Verhoeven, Nel, *Wat is onderzoek*, 294.

literatuurstudie.¹¹¹ In de bijlagen van het onderzoeksrapport zijn de uitgewerkte interviewverslagen te vinden. Daarin zijn verschillende kleurkenmerken toegevoegd voor thema's die herhaaldelijk in de diepte-interviews teruggevonden zijn. De gebruikte kleurkenmerken in dit onderzoek zijn als volgt:

Thema 1	=	<u>Essentie</u>
Thema 2	=	<u>Uitingsvormen en beleving</u>
Thema 3	=	<u>Pastoraal-theologische inhoud</u>
Thema 4	=	<u>Intercultureel kerkzijn</u>
Thema 5	=	<u>Reacties op de topiclist</u>

Op basis van deze thema's en met behulp van de praktijkvoorbeelden die de respondenten benoemen is de volgende paragraaf van dit hoofdstuk geschreven. Hierbij is verkend wat de respondenten met betrekking tot deze thema's benadrukt hebben en hoe deze thema's vanuit de literatuur verder uitgedacht moeten worden in het kader van de hoofdvraag van dit onderzoek.

4.6 UITKOMSTEN PRAKTIJKONDERZOEK

Thema 1 - Essentie

Het eerste thema dat in elk diepte-interview naar voren komt is de essentie van het onderwerp en daarmee de relevantie van het onderzoek. Hoewel voor de meeste respondenten de praktijkervaringen op één hand te tellen zijn, wordt het belang gevoeld om ook buiten de concrete praktijkervaringen om na te denken over de essentie van dood en rouw in een interculturele context. Juist deze interculturele context benadrukt volgens de respondenten het belang van het in gesprek gaan over deze thematiek, omdat rouw in deze context vaak over meer dan alleen het verlies van geliefden gaat. Respondent 1 omschrijft dit als volgt:

Maar wat ik zie is dat heel veel mensen iets hebben meegemaakt. Rouw is niet alleen het verlies van een persoon: of een kind of een vrouw of man of opa of oma, maar ook transities, dus veranderingen. Ook verlies van andere culturen. Dus mensen die op de vlucht zijn geraakt, die verlies hebben van het land van herkomst, waar ze soms nooit meer naartoe terug kunnen, omdat ze vanuit vervolging hier gekomen zijn. Nou dat is heel heftig! Abrupt.. Het zijn eigenlijk dezelfde fases die, merk ik, doorlopen worden.¹¹²

Deelnemers van interculturele pioniersplekken in een westerse context hebben vaak hun eigen cultuur achter zich gelaten, zijn hun land uitgegaan en rouwen over het achterlaten van aspecten van het leven die eerder zo vanzelfsprekend waren. Respondent 4 omschrijft dit als volgt:

*En dat is dus ook daadwerkelijk lijden: van die man daar, maar ook van die vrouw hier.
En dat is natuurlijk omdat eigenlijk al die oorlogshaarden, zowel in Syrië als in Birma*

¹¹¹ Een beschrijving hiervan zal in het volgende hoofdstuk plaatsvinden.

¹¹² Respondent 1: R1.

als in Eritrea, die heb je natuurlijk ook min of meer in je gemeente in huis. Met dat deze mensen daar met huid en haar nog aan verbonden zijn.¹¹³

Respondent 3 geeft daarbij aan dat omgang met de dood en rouw in essentie ook gaat over het leven, omdat er sprake is van een grenssituatie:

Dus de dood stelt eigenlijk de vraag naar de waarde van het leven. Dus het is super relevant. Als je tenminste, wat ik dus denk, over dat soort dingen met elkaar verder wilt komen. Ook in een interculturele gemeente.¹¹⁴

Het gesprek voeren over de dood en daarmee over het leven is voor respondent 3 dan ook zeer belangrijk in interculturele context. Hij stelt namelijk dat in een interculturele setting ingezet moet worden op het leren begrijpen van elkaars diepste verlangens, elkaars diepste hoop en elkaars diepste angst. Vandaaruit kunnen gezamenlijk nieuwe dingen gecreëerd worden:

Als wij door Gods genade ineens bij elkaar gekomen zijn dan is het een kans om het leven samen verder vorm te geven.¹¹⁵

Respondent 2 laat daarbij zien dat culturen, hoewel er op het eerste gezicht overeenkomsten zijn, altijd verschillend reageren op de dood en rouw en dat in een interculturele setting alleen door het gesprek te voeren een nieuwe, gezamenlijke cultuur gevormd kan worden:

Even though in Africa you could say that there is a commonality in the sense that you have to contribute, you need to be there for the person, go there often to see the other person. But still there are details that are different from countries to countries. So, talking about it, the relevancy is this: it will bring us together to form, yeah I don't know, a new culture/understanding of how to deal with such situation when it comes.¹¹⁶

Ook voor de andere respondenten is de diversiteit van culturele gemeenschappen een onderstreping van de relevantie om het gesprek over de essentie van dit onderwerp te voeren. Respondent 4 voegt daar nog aan toe dat zij een onderzoek naar dit thema niet alleen relevant vindt voor interculturele kerken, maar dat ook Nederlandse monoculturele gemeenten hier hun voordeel mee kunnen doen:

Ik denk ook dat het heel goed is dat er een onderzoek is over hoe je dat cross cultureel doet, omdat ik denk dat, zeker veel christenmigranten, ook gewoon, juist bij een uitvaart,

¹¹³ Respondent 4: R21.

¹¹⁴ Respondent 3: R4.

¹¹⁵ Respondent 3: R4.

¹¹⁶ Respondent 2: R38.

*gewoon de hulp van een kerk inroepen. Soms zal dat een migrantenkerk zijn, maar vaak zal dat ook een Nederlandse kerk zijn, omdat nu niet eenmaal overal een migrantenkerk zit.*¹¹⁷

Thema 2 – Uitingsvormen en Beleving

Het volgende thema dat in de diepte-interviews naar voren komt is op te delen in twee aspecten, enerzijds de uitingsvormen van het omgaan met de dood en rouw en anderzijds de beleving van deze uitingsvormen. De respondenten benoemen veel verschillende uitingsvormen met betrekking tot het omgaan met de dood en rouw en de beleving daarvan. Dit blijkt uit alle voorbeelden die de respondenten noemen. Deze voorbeelden zijn te lezen in de interviewverslagen in de bijlagen van dit onderzoeksrapport. Hieronder is voornamelijk aandacht voor de overeenkomsten en verschillen tussen de ervaringen van de respondenten.

De praktijkervaringen van de respondenten laten zien dat, in de omgang met de dood en rouw vaak zichtbaar wordt hoe iemand cultureel gevormd is, ook als deze persoon zich op dat moment in een andere culturele context bevindt. Zo omschrijft respondent 2 dat betrokken zijn bij de rouwende familie in eerste instantie betekent dat er geld bijgedragen moet worden, volgens Afrikaanse traditie.¹¹⁸ Respondent 3 omschrijft een voorbeeld waarbij het gescheiden rouwen van de mannen en de vrouwen, zoals voorgeschreven vanuit de moslimcultuur, opnieuw tot uiting komt in het rouwproces.¹¹⁹ Daarnaast omschrijven alle respondenten het belang van het samen zijn, het koken voor de rouwende familie en het met elkaar kunnen eten, een gemeenschapsproces wat in veel collectieve culturen aanwezig is. Respondenten 3 en 4 laten voorbeelden zien van het hardop kunnen rouwen, wat van belang is voor bepaalde niet-westerse contexten.¹²⁰ Ook beschrijven de respondenten allerlei rituelen rondom de begrafenis- of crematieceremonies, die voor bepaalde contexten van waarde zijn, zoals het dragen van specifieke kleding, het kunnen kijken in de kist en het gezamenlijk dichtmaken van de kist en/of het graf. Daarbij omschrijven de respondenten hoe belangrijk het voor bepaalde culturen is om rouwdiensten te houden nadat een bepaalde tijd verstreken is. In sommige culturen is dit veertig dagen en in andere culturen gaat het over exact een jaar na het overlijden van de dierbare. Tot slot laat respondent 4 zien dat uitingsvormen van rouw sterk verbonden kunnen zijn met geestelijke aspecten, zoals het willen waken bij de overledene zodat zijn of haar geest niet gaat dwalen.¹²¹

Cultureel bepaalde gebruiken bij de omgang met dood en rouw bieden de mogelijkheid om bijbehorende gevoelens te kunnen uiten en te kunnen beleven. Respondent 1 beschrijft vanuit zijn persoonlijke ervaring hoe groot de impact van culturele vorming op rouw is:

¹¹⁷ Respondent 4: R2.

¹¹⁸ Respondent 2: R4.

¹¹⁹ Respondent 3: R6.

¹²⁰ Respondent 3: R6 & Respondent 4: R9.

¹²¹ Respondent 4: R18.

(...) Rouwen doe je op je eigen manier. Dan is jouw cultuur enorm belangrijk. Dat hebben wij natuurlijk zelf gemerkt toen we in Albanië waren, dan wil je rouwen op z'n Nederlands terwijl je in Albanië zit. Dat je dan heel erg terugvalt op je eigen cultuur, je eigen gebruiken, waar jij je veilig bij voelt en waarmee je je emoties kunt uiten. Dus dat zien we hier ook wel terug bij mensen ¹²²

Respondent 4 geeft aan dat zij het heel belangrijk vindt dat rouw voornamelijk iets is wat past bij de cultuur van de rouwende.¹²³ Respondent 2 kan herkent bijvoorbeeld wat het betekent voor een oudste zoon om niet bij de begrafenis te kunnen zijn van zijn vader:

And it is a shame that for that guy who cannot be there and if you are there the man, the oldest son.... Phoe! That is...especially in ethnic group where family and the name is very important. That is going to be a shame, a lifelong shame.¹²⁴

In interculturele kerkelijke gemeenten binnen een westerse context wordt ervaren dat niet alle uitingsvormen uitgevoerd kunnen worden zoals binnen de culturen verwacht wordt. Zo laat respondent 3 bijvoorbeeld zien dat de Surinaamse Hindoestaanse christenen niet het lichaam buiten op straat kunnen cremen, zoals ze in Indiase context wel gewend waren. In een westerse context moest daarom gezocht worden naar nieuwe uitingsvormen:

En dus moesten ze naar crematoria en hebben ze zich moeten aanpassen ja. Ze kunnen dus wel op een bepaalde manier door, maar het moet wel vernederlandst. Zo moet de brandweer er iets van vinden. Hindoes hebben ook offerrituelen, even afgezien van de dood, ook wekelijks of op hoogtijdagen. De brandweer zegt dan dat je niet zomaar in je eigen woonkamer een vuurtje kan stoken. Hoe interessant ook, daar willen we wel iets van vinden. De culturele setting vraagt aanpassing. (...) Maar het is soms een beetje via een conflictueuze periode en gaat dat vanzelf naar een soort nieuw balans.¹²⁵

De onderzoeker heeft de respondenten de vraag voorgelegd of zij in hun interculturele context veel verschil merken tussen westerse en niet-westerse beleving van de dood en rouw. Drie van de vier respondenten geeft aan dat die verschillen niet zo aanwezig zijn. Volgens de ervaringen van respondent 2 is de dood altijd iets waar gevreesd voor wordt, omdat de dood door iedereen gezien wordt als een verlies.¹²⁶ Respondent 1 stelt daarbij dat de manier waarop de beleving hiervan tot uiting komt verschillend is:

¹²² Respondent 1: R12.

¹²³ Respondent 4: R8.

¹²⁴ Respondent 2: R31.

¹²⁵ Respondent 3: R13-14.

¹²⁶ Respondent 2: R20 en R22.

Aan de ene kant kunnen wij er veel makkelijker over praten ofzo, over verlies, wat je in heel veel andere culturen weer niet ziet. Daar is het weer veel meer gebruiken en symbolen. Dat hebben wij dan weer minder. Dus het is... nou, de uiting van rouwverwerking, van rouwen, is denk ik anders in de verschillende culturen.¹²⁷

Naast respondent 1, geven ook respondenten 3 en 4 aan dat het thema rouw bespreekbaar is in de praktijk van de interculturele gemeenschap. Dit in tegenstelling tot de ervaringen van respondent 2, die weinig gesprek over dit thema voert binnen de interculturele gemeenschap en aangeeft dat het gesprek daarover gemeden wordt. Respondent 3 benadrukt dat het weerstaan van de dood mogelijk andere uitingsvormen krijgt in westerse en niet-westerse context, maar stelt dat het uiteindelijk in elke cultuur naar voren komt:

Dus ja, ik heb me wel gerealiseerd dat het [...] hele levens vitale zoekende ook in Afrika kan zitten. En misschien wel in Azië ook. Daar heb ik het nooit zo heel concreet vorm gezien. Of het nou zo typisch westers is weet ik dus niet. Kijk, wij combineren het met een soort maakbaarheidsidee. Als we nu maar door buffelen dan hebben we de goede medicijnen en de goede therapieën wel. Wij accepteren eigenlijk geen gebrokenheid in het leven.¹²⁸

[...] maar de vitaliteit, het hangen aan het leven, ik denk dat dat wel overal hetzelfde is. ... Ik denk dus dat het vooral te maken heeft met welke mogelijkheden je hebt om je ertegen te verzetten.¹²⁹

Respondent 4 geeft aan hele andere ervaringen te hebben met westerse en niet-westerse verschillen in rouwbeleving en omgang met de dood. Zij ziet juist dat in niet-westerse culturen de dood veel meer een onderdeel is van het leven dan in westerse culturen. Daarnaast ervaart zij bij mensen uit een niet-westerse context meer verbondenheid met de geestelijke wereld en ziet minder de ontkenning van de dood terug:

Mensen zitten ook naast de kist en blijven daar ook gewoon met elkaar en er komen allerlei mensen op bezoek. Het is eigenlijk gewoon een deel van de community. Ze zijn niet bang om erover te praten, maar wel bang voor kerkhoven. Ja... daar lopen misschien de geesten nog. Daar geloven we niet in, maar we gaan er niet langs [...]. Dus, ze zijn wel bang... doodgaan is normaal denk ik. Maar angst voor de wereld van de geesten, die popt hier naar boven en dat is natuurlijk niet heel erg een Nederlands

¹²⁷ Respondent 1: R22.

¹²⁸ Respondent 3: R26.

¹²⁹ Respondent 3: R27.

argument. Ik heb nog niet heel erg die ontkenning daarvan., nee, ben ik niet tegengekomen nog.¹³⁰

Thema 3 – Pastoraal-Theologische Inhoud

Alle respondenten spreken in de diepte-interviews op een bepaalde manier over pastoraal-theologische inhoud met betrekking tot dit thema. De onderzoeker heeft tijdens de diepte-interviews onder andere gezocht naar een antwoord op de vraag of pastoraal-theologische inhoud buiten concrete praktijkervaringen om een plek krijgt in de interculturele kerkelijke contexten en om welke pastoraal-theologische inhoud het dan gaat. Uit de diepte-interviews blijkt dat de volgende aspecten van pastoraal-theologische inhoud regelmatig terugkeren in de praktijk:

- ◆ Het bemoedigende toekomstperspectief door de opstanding van Christus.
- ◆ Het feit dat God de dood niet gemaakt heeft, maar dat mensen sterven vanwege de zondeval.
- ◆ Dat de overledenen rusten bij God.
- ◆ Dat God aanwezig is in lijden.
- ◆ Dat de dood mogelijk gezien moet worden als winst, volgens het perspectief van Paulus.

In de praktijk van de respondenten wordt in concrete situaties van rouw het meest gesproken over het bemoedigende toekomstperspectief door de opstanding van Christus en het feit dat de overledenen mogen rusten bij God. Volgens respondent 1 zijn bemoedigende momenten heel verbindend voor christenen uit verschillende culturen:

Dat is het gave van Jezus en ons geloof: dat, dat hetzelfde is en dat ook het vooruitzicht hetzelfde is en dat het eeuwige leven hetzelfde is en dat we voor dezelfde troon staan straks om Hem te aanbidden. Openbaringen 5 bijvoorbeeld.¹³¹

Het gesprek over de vraag of de dood en rouw ook iets zeggen over het leven komt volgens respondent 3 op concrete momenten van rouw niet aan de orde. Voor het gesprek over een dergelijk thema moeten andere momenten gecreëerd worden. Respondent 3 is daar bij het werk in de interculturele context in Rotterdam echter niet aan toegekomen. Respondent 1 heeft wel ervaring met het besteden van aandacht aan het thema buiten concrete praktijkervaringen om. Zo is in de ICF Gouda bijvoorbeeld een themadienst over rouw gehouden en wordt er met regelmaat gepreekt uit de psalmen, waardoor aandacht ontstaat voor het lijden en onrecht wat ook vaak in het Oude Testament besproken wordt. Naast pastoraal-theologische inhoud in preken kiest de ICF Gouda er ook voor om symbolen te gebruiken om aandacht te besteden aan het thema:

Echt kaarsjes aansteken en voor degenen die overleden zijn in het afgelopen jaar, niet alleen leden van onze eigen ICF, maar ook bijvoorbeeld mensen die heel dichtbij

¹³⁰ Respondent 4: R29.

¹³¹ Respondent 1: R19.

stonden of staan. (...) Mensen mochten naar voren komen, kaarsje aansteken en ook zeggen voor wie ze dat kaarsje dan wilde aansteken. En soms kwam er dan ook een verhaal bij, wat ze dan wilde delen, heel kort. En heel veel emotie ook eromheen natuurlijk. Maar het is zo intens en zo gaaf ook ofzo, om zo kwetsbaar met elkaar bezig te zijn bij het kruis.¹³²

In de vorige paragraaf werd beschreven dat de meeste respondenten niet zoveel verschil zien tussen een westerse en een niet-westerse beleving van rouw en omgang met de dood. Tegelijkertijd doet respondent 3 wel een uitspraak over de theologische verschillen tussen westerse en niet-westerse christenen. Hij stelt dat in westerse contexten te weinig ruimte is voor de klacht naar God:

En ik denk ook en dat vind ik eigenlijk ook in onze eigen liturgieën wel: als christelijke kerken hebben wij maar heel weinig ruimte voor de klacht. Gewoon de klacht formuleren naar God toe: Waarom? Of hoe kan het? Of word wakker God! Doe eens wat! Het water staat ons aan de lippen! De Psalmen zitten er vol mee. Klaagliederen, een heel boek. Maar zodra wij in de nood zitten beginnen wij in maakbaar te denken.¹³³

Ook respondent 2 raakt aan dit thema aan tijdens het diepte-interview. Hij stelt dat heel voorzichtig om gegaan moet worden met het theologisch duiden van een rouwsituaties, omdat het grote impact kan hebben op de relatie tussen de rouwende en God. Hij zegt:

And also, the theological side. Sometimes people can lose someone and think: why did God not protect that person?¹³⁴

God took him or her away. And then they say: if God took my father away, I don't want to see Him anymore.¹³⁵

Dat met pastoraal-theologische inhoud rondom dit thema heel zorgvuldig omgegaan moet worden blijkt ook uit de praktijksituatie die respondent 4 beschrijft. Zij leidde de begrafenis van een persoon die zelfmoord had gepleegd en moest in eerste instantie achterhalen wat de familie theologisch over deze situatie dacht, voordat zij kon aansluiten bij haar luisteraars:

En gelijktijdig, deze mensen zijn best wel lang gechristianiseerd, deze bevolkingsgroep, maar op het moment dat er dan rouw en dood is dan komt er toch ook iets, wat ik dan

¹³² Respondent 1: R9.

¹³³ Respondent 3: R26.

¹³⁴ Respondent 2: R42.

¹³⁵ Respondent 2: R42.

toch wel als bijgeloof of oude geloofsstukken zie, komen dan weer helemaal naar boven. Dus in de zin van ja, hij kan geen rust vinden, want zijn geest kan niet tot rust komen, omdat hij zelfmoord gepleegd heeft kan dat niet. Dus zijn geest blijft ronddwalen. Zijn weduwe bleef ook heel lang verschijningen van hem zien.¹³⁶

Bovenstaande ervaringen vonden voornamelijk plaats in christelijke context, maar respondent 2 probeert zijn theologische visie ook te reflecteren op basis van het verschil in omgang met de dood tussen christenen en niet-christenen. Daarvoor komt hij uit bij een tekst van Paulus:

The only one thing I think Paul said is: 'Death is gain'. But yeah, I think in our experiences death is like a punishment or is like a loss. That is why we call it a loss. But it was my own thinking like I said: how can you say that death is a gain? Because it is a loss, that is why we cry. Otherwise we could have been rejoicing. So that is why we don't talk about it. In our experience we have not come to that theological level (...).¹³⁷

Of course, we should have a Christian position, a Christian way of dealing with it. Different from the way those who don't know God do it. But most of the time we did it like everyone else. Yeah, that is true!.... What if, like during a funeral, people rejoice instead of cry?¹³⁸

Thema 4 – Intercultureel Kerkzijn

Hoewel de ervaringen van alle respondenten beperkt zijn, blijkt uit de diepte-interviews hoe belangrijk de rol van de interculturele kerkelijke gemeenschap is bij rouwprocessen. Deze rol kan samenvat worden in de onderstaande drie punten:

1. Aanwezig zijn: Het eerste en meest belangrijke aspect van de interculturele kerkelijke gemeenschap gedurende rouwprocessen draait om het aanwezig zijn. Respondent 2 liet bij thema 2 al zien hoe belangrijk het aanwezig zijn bij momenten van rouw in bepaalde culturen is. Respondent 1 omschrijft daarbij dat interculturele kerkelijke gemeenschappen in Nederland vaak ter vervanging dienen van de oorspronkelijke gemeenschap van de rouwende, die zich bijvoorbeeld in het buitenland bevindt. Hij stelt dat je als gemeenschap een stukje familie bent voor de rouwendes.¹³⁹ Respondent 3 benadrukt gedurende het diepte-interview, dat het thema rouw aan de orde brengen in de interculturele gemeenschap begint bij het bouwen van relaties. Als de interculturele kerkelijke gemeenschap gezien wordt als een familie, dan is aanwezig zijn op een belangrijk moment voor een familielid volgens de respondenten vanzelfsprekend.

¹³⁶ Respondent 4: R11.

¹³⁷ Respondent 2: R20.

¹³⁸ Respondent 2: R28.

¹³⁹ Respondent 1: R14.

2. Praktisch helpen: Naast het aanwezig zijn is ook het praktisch ondersteunen van de rouwende een taak van de interculturele gemeenschap. Uit de diepte-interviews blijkt dat de kerkelijke gemeenschap om de rouwenden heen staat en hen van alle praktische taken probeert te ontzien. Respondent 3 omschrijft bijvoorbeeld hoe er gekookt wordt voor de families gedurende de eerste rouwperiode. Naast het voorzien in dagelijkse levensbehoeften gaat de praktische rol van de pastor van de interculturele kerkelijke gemeenschap soms nog verder. Zo beschrijft respondent 4 ervaringen waarbij zij als pastor voor de familie het contact met de begrafenisondernemer regelde. Dit kwam in deze gevallen ook omdat de rouwende niet-westerse families hun wensen niet goed tot uiting konden brengen bij de westerse begrafenisondernemers.

En vaak kan je praktisch een grotere hulp zijn dan pastoraal, omdat je vaak bijvoorbeeld de taal niet spreekt of dat ze op een heel andere manier omgaan met rouw.¹⁴⁰

Tot slot wordt in sommige gevallen ook financieel bijgedragen aan de rouwende familie. Respondent 2 omschrijft dit als een belangrijk aspect van Afrikaanse omgang met rouw en stelt dat het vanzelfsprekend is dat de interculturele gemeenschap financieel bijdraagt aan de rouwende.

Africans will stand up and say: we need to do something. Do something means give them some money to just encourage them to help with the expenses. So that is common in Africa...¹⁴¹

Ook ICF Gouda buigt zich over financiële vragen met betrekking tot rouwverwerking. Zo is bij hen het verzoek binnengekomen om bij te dragen aan vliegtickets voor een familie die wil rouwen bij het gerepatrieerde lichaam van hun familielid, wat een belangrijk onderdeel van het rouwproces kan zijn.

3. Geestelijk ondersteunen: Een andere taak van een interculturele kerkelijke gemeenschap is het geestelijk ondersteunen van de rouwende. Het aanwezig zijn bij de rouwende gaat vaak gepaard met gebed, met zingen en met het lezen en spreken van bemoedigende Bijbelse woorden. Respondent 1 stelt dat dit een wereldwijde overeenkomst is onder christenen:

En weet je wat je natuurlijk overal, wat overal hetzelfde is, is gewoon de community, het hele community-gebeuren eromheen. Dus je gaat er met z'n allen naar toe. Je gaat er gewoon zitten, bidden, zingen. Dat doen ze eigenlijk overal. Overal over de wereld is dat wel hetzelfde. Dat is het gave van Jezus en ons geloof: dat, dat hetzelfde is en dat

¹⁴⁰ Respondent 4: R5.

¹⁴¹ Respondent 2: R4.

ook het vooruitzicht hetzelfde is en dat het eeuwige leven hetzelfde is en dat we voor dezelfde troon staan straks om Hem te aanbidden.¹⁴²

Respondent 2 heeft in dit kader ervaringen met het houden van mini-diensten in huis van de rouwende. Deze diensten vonden vaak elke avond vanaf het moment van overlijden tot aan de dag van de begrafenis plaats.¹⁴³ Naast deze momenten bij de rouwende thuis is er in de verschillende gemeenten ook aandacht voor het delen van dit rouwproces met het geheel van gemeente. Zo creëren bijvoorbeeld de ICU Gouda en de ICF Gouda bewuste momenten van herdenking in de zondagse diensten, door de mogelijkheid te bieden tot het delen van iemands ervaring of het branden van een kaarsje. Uiteraard speelt de interculturele kerkelijke gemeente ook een belangrijke rol op het moment van de begrafenis en wordt vaak vandaaruit een dienst vormgegeven. In sommige gevallen wordt na een bepaalde periode, soms na veertig dagen of soms na een jaar, opnieuw een beroep gedaan op de interculturele kerkelijke gemeenschap voor het houden van een herdenkingsdienst voor de overledene. Op deze momenten vervult de interculturele kerkelijke gemeenschap een geestelijk ondersteunende rol.

Naast bovenstaande drie punten heeft de onderzoeker in het kader van intercultureel kerkzijn alle respondenten gevraagd in hoeverre er sprake is van een intercultureel proces van rouwbeleving bij het overlijden van iemand uit de gemeenschap of iemand die gerelateerd was aan de gemeenschap. Alle respondenten geven aan dat het rouwproces vaak op een monoculturele manier vormgegeven wordt en dat de interculturele gemeenschap zich op dat moment voegt naar de cultuur van de rouwende. Volgens respondent 1 gebeurt dit bij belangrijke momenten in iemands leven, zoals een bruiloft of een overlijden:

Maar juist het respect voor die persoon, die dit is overkomen, die nu even centraal staat. We doen het zoals zij het nu willen. En dan daar gewoon in mee gaan. Dat ontstaat gewoon.¹⁴⁴

Ook respondent 3 geeft aan in zijn praktijkervaringen geen interculturele vormen van omgang met rouw gezien te hebben. Volgens hem is er in een interculturele kerkelijke gemeenschap sprake van inhoudelijke overeenkomsten tussen christenen uit verschillende culturen, maar, worden de uitingvormen daarvan vaak vormgegeven aan de hand van de cultuur van de rouwende. In een interculturele gemeenschap kan volgens respondent 4 ook niet verondersteld worden dat een rouwproces op geheel monoculturele wijze uitgevoerd wordt. Alleen al het deel willen zijn van een interculturele gemeenschap en het willen delen van rouw laat zien dat een rouwende zich daar bewust van is:

En iemand die rouw heeft en die dat wil beleven en delen met ons als gemeente, die weet ook dat wij niet allemaal Syrisch of Eritrees zijn. Die snapt dat we heel divers zijn, dus

¹⁴² Respondent 1: R19.

¹⁴³ Respondent 2: R3.

¹⁴⁴ Respondent 1: R19.

*die snapt het ook als wij bijvoorbeeld verkeerde kleren aan hebben, om maar wat te noemen. Die snapt het ook dat als wij in Syrisch meezingen, wij het echt verkeerd uitspreken. En die snapt het ook als wij dan ook een Nederlands lied erin stoppen...*¹⁴⁵

Daarbij wordt culturele verscheidenheid in situaties van rouw gewaardeerd. Zo omschreef respondent 4 dat bij een gesprek over verlieservaringen met vrouwen van verschillende culturen veel verbinding werd ervaren, omdat iedereen zich op een bepaalde manier kon relateren aan een dergelijke ervaring. Respondent 4 verwoordt ook dit proces van het waarderen van culturele verschillen in situaties van rouw bij haarzelf:

*Nou, ik vind zelf belangrijk dat rouw ook echt iets is dat bij hen past. Het laatste wat ik wil, zeg maar, is op het moment dat iemand zijn geliefde begraaft, dat ik daar als Nederlander zeg: ja, maar je moet integreren in Nederland. Dat is zo ontzettend irrelevant en kolonialistisch gedacht, denk ik dan.*¹⁴⁶

Daarnaast blijkt uit de praktijkervaringen die respondenten hebben met intercultureel kerkzijn dat elk van hen in een situatie van rouw gezocht heeft naar de rol en taak van de pastor in de interculturele gemeente. Ieder van hen heeft bij de rouwende of bij iemand uit de rouwende cultuur nagevraagd wat de verwachtingen zijn met betrekking tot de positie van de pastor in een dergelijke situatie. Respondent 1 verwoordt deze zoektocht als volgt:

*Zij kwam uit Nigeria, dus hadden weer net wat andere tradities en gewoontes. En dan is het voor mij ook even zoeken van: oké, wat is mijn rol dan? Wat wil je? Wat verwacht je van mij? Dus ik heb dat ook heel duidelijk gevraagd van wat is gewoon in jullie cultuur? Wat is de rol van de pastor?*¹⁴⁷

Thema 5 – Reacties op de Topiclist

Tot slot heeft de onderzoeker elke respondent tijdens de diepte-interviews laten reageren op de topiclist, zoals opgesteld en beschreven in paragraaf 4.2. In eerste instantie zijn alle respondenten positief over de vragen die in de topiclist staan. Zij zien deze vragen als relevant en passend bij het doordenken van deze thematiek. Tegelijkertijd zijn de vragen nog heel algemeen en denken de respondenten dat er meer behoefte is aan het ontvangen van wat voorgeschreven informatie, zoals bijvoorbeeld aan aantal punten waar een pionier in de praktijk op moet letten. Daarnaast vragen de respondenten zich unaniem af of een topiclist de geschikte manier is om het thema op de kaart te brengen in pioniersplekken. Zij geven namelijk aan dat het eigene van pioniers is dat zij ondernemend, enthousiast en nieuwsgierig zijn. Deze eigenschappen helpen hen om in eerste instantie ook vanuit praktijksituaties te leren en daar

¹⁴⁵ Respondent 4: R24.

¹⁴⁶ Respondent 4: R8.

¹⁴⁷ Respondent 1: R13.

hun ervaringen op te doen. Dit wordt ook zichtbaar in het verhaal van respondent 1. Hij gaf bijvoorbeeld aan hele andere antwoorden te geven op vragen rondom dit thema voordat hij persoonlijk een situatie van rouw meemaakte. Daarnaast geven de respondenten aan deze vorm van het onder de aandacht brengen van dit thema niet intercultureel is, maar dat het een Nederlandse rationaliteit veronderstelt, die niet in alle leiderschapsteams van interculturele pioniersplekken te vinden is. Op de vraag wat de respondenten wel bruikbaar zouden hebben gevonden bij hun praktijkervaringen antwoordden zij de volgende dingen: een workshop, een checklist, een ‘code of conduct’ of een brochure.

4.7 SAMENVATTING EN CONCLUSIE

In het vierde hoofdstuk van dit onderzoeksrapport is de stem van de praktijk tot spreken gebracht. Dit is gedaan op basis van vier diepte-interviews. Ter voorbereiding op de interviews is de checklist van socioloog Tony Walter uitgebreid, zodat deze ook in een kerkelijke context bruikbaar zou worden. Deze uitbereiding heeft plaatsgevonden op vier punten, namelijk de persoonlijke voorbereiding van de professional, het belang van het hebben van rituelen, het theologische aspect met betrekking tot omgang met dood en rouw en de context van de kerkelijke gemeenschap. Daarnaast is ervoor gekozen om de term ‘checklist’ te veranderen naar ‘topiclist’, omdat deze term het gewenste resultaat van het gebruik van de lijst meer recht doet. In de diepte-interviews is een voorstel voor het gebruik van deze topiclist voorgelegd aan de respondenten. De respondenten zijn geïnterviewd op basis van half gestructureerde diepte-interviews, omdat deze vorm van interview ruimte laat voor de eigen inbreng van de respondenten. Dit sluit aan bij het doel van de diepte-interviews, namelijk het verkennen van de praktijk met betrekking tot de thematiek van dit onderzoek. Om de uitkomsten van de diepte-interviews te kunnen beschrijven en te analyseren is gekozen om op basis van kleurcodes de diepte-interviews op te delen in thema’s. Hieronder worden de resultaten van de diepte-interviews per thema weergegeven:

Essentie

De praktijkervaringen van de respondenten laten zien dat het belang gevoeld wordt om na te denken over de essentie van rouw en dood in een interculturele context. De diepte-interviews laten zien dat de context van interculturele gemeenschappen als een reden gezien wordt, om in gesprek te gaan over dit thema. In interculturele contexten gaat rouw vaak over meer dan alleen het verlies over geliefden. Rouw in interculturele gemeenschappen gaat ook over het verlies van cultuur, land, gewoonten en gebruiken. De respondenten tonen aan dat het gesprek over de dood ook gaat over het leven. In de diversiteit van een interculturele gemeenschap is het belang van het voeren van een gesprek aanwezig, omdat alleen met behulp daarvan ontdekt kan worden wat elkaar diepste verlangens, elkaars diepste hoop en elkaars diepste angsten zijn. Vandaaruit kunnen gezamenlijk nieuwe dingen gecreëerd worden, zoals een visie op en een manier van omgang met de dood.

Uitingsvormen en beleving

In de uitingsvormen van omgaan met de dood en rouw wordt culturele vorming volgens de respondenten duidelijk zichtbaar, ook als de betreffende persoon zich op dat moment in een andere culturele context bevindt. Cultureel bepaalde gebruiken bij de omgang met de dood en

rouw bieden de rouwende de mogelijkheid om bijbehorende gevoelens te kunnen uiten en te kunnen beleven. Het kunnen rouwen op de manier van de eigen bekende cultuur heeft invloed op het kunnen verwerken van de gebeurtenis. Tegelijkertijd wordt in de praktijk van interculturele kerkelijke gemeenten ervaren dat niet alle uitingsvormen altijd uitgevoerd kunnen worden zoals binnen de culturen verwacht wordt. De respondenten ervaren in de praktijk geen grote verschillen tussen westerse en niet-westerse beleving van de dood en rouw. Drie van de vier respondenten ziet in elke cultuur een bepaalde angst voor de dood of een drang naar het zoeken van leven. Tegelijkertijd zien zij wel dat deze beleving op andere manieren tot uiting komt. Zo wordt in een westerse context deze beleving vaak verbonden met een bepaald maakbaarheidsidee, bijvoorbeeld door het gebruik van medicijnen, terwijl daar in niet-westerse culturen soms beperkte toegang toe is. Een van de respondenten ziet dat de dood in de interculturele context waarin zij werkt meer onderdeel is van het leven dan in een westerse context en dat beleving van de dood ook vaker verbonden is met de geestelijke wereld, een aspect dat minder in westerse beleving terugkeert.

Pastoraal-theologische inhoud

De volgende aspecten van pastoraal-theologische inhoud keren regelmatig terug in de praktijk:

- ◆ Het bemoedigende toekomstperspectief door de opstanding van Christus.
- ◆ Het feit dat God de dood niet gemaakt heeft, maar dat we sterven vanwege de zondeval.
- ◆ Dat de overledenen rusten bij God.
- ◆ Dat God aanwezig is in lijden.
- ◆ Dat de dood mogelijk gezien moet worden als winst, volgens het perspectief van Paulus.

De hierboven genoemde aspecten komen terug in preken van de interculturele gemeenschappen. In de praktijk van de respondenten wordt in concrete situaties van rouw het meest gesproken over het bemoedigende toekomstperspectief door de opstanding van Christus en het feit dat de overledenen mogen rusten bij God. Deze pastoraal-theologische inhoud wordt in de praktijk ook gegeven met behulp van rituelen en symbolen. Een van de respondenten geeft aan dat er in westerse theologie minder ruimte voor de klacht naar God lijkt te zijn. Hoe rouwsituaties theologisch geduid moeten worden is echter een kwetsbare vraag. Antwoorden daarop kunnen namelijk grote impact hebben op de relatie tussen de rouwende en God.

Intercultureel kerkzijn

De rol van de interculturele kerkelijke gemeenschap tijdens een rouwproces kan samengevat worden in drie punten:

1. Aanwezig zijn: vaak dient de interculturele kerkelijke gemeenschap ter vervanging van de oorspronkelijke gemeenschap van de rouwende, die zich bijvoorbeeld in het buitenland bevindt. Als de interculturele gemeenschap als vervangende familie voor de rouwende geldt, dan is aanwezigheid bij een belangrijk moment voor een familielid vanzelfsprekend.
2. Praktisch ondersteunen: de interculturele kerkelijke gemeenschap kan op veel verschillende manieren bijdragen aan het rouwproces van de rouwende. Enerzijds door de rouwende te ontheffen van alledaagse taken, anderzijds door een rol te spelen in praktische zaken rondom de begrafenis, zoals het contact met de begrafenisondernemer.

Tot slot kan de interculturele kerkelijke gemeenschap ook financieel bijdragen in situaties van rouw.

3. Geestelijk ondersteunen: samen bidden, samen lezen en bemoedigende woorden uit de Bijbel spreken zijn aspecten die de interculturele kerkelijke gemeenschap kan doen voor de rouwendenden. Deze aspecten van een rouwproces komen wereldwijd bij christenen voor. Daarnaast kan het rouwproces ook een plek krijgen binnen de interculturele kerkelijke gemeenschap, door bewuste momenten van aandacht in bijvoorbeeld diensten.

Alle respondenten bevestigen verder dat een rouwproces in de interculturele kerkelijke gemeenschap vaak op een monoculturele manier vormgegeven wordt. Uit de praktijk blijkt dat de respondenten het belangrijk vinden om vooral aandacht te geven aan de cultuur van de rouwende. Uit de ervaringen van de respondenten blijkt dat culturele verscheidenheid in situaties van rouw gewaardeerd wordt. Ook blijkt uit de ervaringen die de respondenten met intercultureel kerkzijn hebben, dat in situaties van rouw gezocht wordt naar de rol en taak van de pastor in de interculturele gemeente.

Reacties op de topiclist

De respondenten reageerden positief op de vragen die de topiclist bevat en geven aan dat deze relevant en passend zijn bij het onderwerp. De respondenten denken echter dat er meer behoefte is aan het ontvangen van voorgeschreven informatie, zoals bijvoorbeeld een aantal punten waar een pionier in de praktijk op moet letten. Daarnaast vragen de respondenten zich unaniem af of een topiclist de geschikte manier is om het thema op de kaart te brengen in pioniersplekken. Het eigene van pioniers is namelijk dat zij ondernemend, enthousiast en nieuwsgierig zijn, waardoor zij veel leren in de praktijk van het werkveld en reflectie op thematieken vaker achteraf plaatsvindt. De respondenten stellen verschillende vormen voor die hen mogelijk wel zouden kunnen helpen in de praktijk.

Nu ook de stem van de praktijk gehoord is, zijn voldoende onderzoeksresultaten verzameld om de hoofdvraag van het onderzoek te kunnen beantwoorden. De onderzoeksresultaten in dit hoofdstuk vormen namelijk een fundament voor zowel de beantwoording van deelvraag 2 als deelvraag 3 van het onderzoek. Het laatste hoofdstuk van dit onderzoeksrapport zal dan ook in het teken staan van het verbinden van onderzoeksresultaten, zodat het onderzoek afgerond kan worden met een conclusie, discussie en aanbevelingen.

5. SAMENVATTING EN CONCLUSIE

OVER OMGAAN MET DE DOOD EN ROUW IN INTERCULTURELE CONTEXT

5.1 INLEIDING

In het laatste hoofdstuk van dit onderzoeksrapport zal een verder verwerking plaatsvinden van de verzamelde onderzoeksresultaten. De uitkomsten van de literatuurstudie en de uitkomsten van het praktijkonderzoeken zullen hier met elkaar in gesprek gebracht worden. Er wordt gekeken naar momenten waarop de literatuur haar bijdrage levert aan de praktijk en naar momenten waarop de praktijk iets te zeggen heeft tegen de literatuur. Daarmee wordt een antwoord gegeven op de tweede deelvraag van dit onderzoek. In de volgende paragraaf wordt beschreven welke aspecten noodzakelijk zijn voor het vormgeven van een verantwoorde pastorale praktijk, waarmee ook de laatste deelvraag van het onderzoek beantwoord wordt. In het laatste hoofdstuk van dit onderzoeksrapport staat dus het verbinden van de onderzoeksresultaten centraal, zodat uiteindelijk de hoofdvraag van het onderzoek beantwoord kan worden. Na het beantwoorden van de hoofdvraag volgt een discussie over de betreffende onderzoeksresultaten en worden kort enkele aanbevelingen voor het doen van verder onderzoek gegeven.

5.2 VERWERKING ONDERZOEKSRESULTATEN

Nu de onderzoeksresultaten van zowel de literatuurstudie als het praktijkonderzoek verzameld zijn, is het tijd om deze resultaten met elkaar in verbinden te brengen. Dit gebeurt op basis van de tweede deelvraag van dit onderzoek, namelijk hoe verhoudt de pastoraal-theologische kennis ten aanzien van stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele context zich tot de ervaringen en behoeften van interculturele pioniersplekken? Het verwerken van de onderzoeksresultaten gebeurt in twee fasen. In de eerste fase zal gekeken worden naar de vraag waar de uitkomsten van de literatuurstudie (zie hoofdstuk 2 en 3) een bijdrage leveren aan de praktijk van het werkveld. In de tweede fase zal gekeken worden naar de vraag waar de uitkomsten van het praktijkonderzoek (zie hoofdstuk 4) een bijdrage leveren aan de literatuur. In deze fasen wordt dus zichtbaar waar de literatuur en de praktijk elkaar versterkt, aanvult en/of bevraagt. Om dit geordend weer te kunnen geven is gekozen voor een indeling op basis van drie overkoepelende thema's. Per thema zal het gesprek tussen de literatuur en de praktijk gevoerd worden. In een aantal gevallen is opnieuw literatuur geraadpleegd om daarmee de uitkomsten uit te praktijk te kunnen duiden.

Thema 1 – Het eigene van rouw in interculturele context

Bijdrage van de literatuur aan de praktijk

Voorafgaand aan de diepte-interviews heeft de onderzoeker de verwachting uitgesproken dat er in de praktijk van intercultureel kerkzijn mogelijk meer aandacht is voor het monocultureel vormgeven van de omgang met dit thema, dan dat er gezocht wordt naar interculturele manieren in de omgang met dood en rouw. De onderzoeker baseerde deze gedachte op het feit dat de literatuur uit paragraaf 3.1 en 3.2 laat zien hoe iedere cultuur bepaalde normen en waarden heeft, die vertellen hoe omgegaan moet worden met de dood en hoe diepgaand deze culturele vorming lijkt te zijn. De literatuurstudie liet dan ook zien dat het niet vreemd is dat ingrijpende

gebeurtenissen in iemands leven volgens diepgaande culturele waarden en normen tot uiting komen. Deze gedachte wordt bevestigd door de uitkomsten van het praktijkonderzoek. Daaruit blijkt namelijk dat de respondenten in een interculturele kerkelijke context in eerste instantie alle ruimte willen geven aan de cultuur van de rouwende, ten behoeve van het rouwproces van de rouwende. Het gevolg daarvan is dat een situatie van rouw in een interculturele gemeenschap vaak monocultureel tot uiting komt. Dit alles roept de vraag op of een interculturele manier van omgaan met rouw noodzakelijk is in interculturele gemeenschappen. In de zoektocht naar een antwoord op deze vraag kan vanuit de uitkomsten van het praktijkonderzoek gesteld worden dat een rouwproces in een interculturele gemeenschap nooit geheel monocultureel is, omdat iemand die deel is van een interculturele gemeenschap er op een bepaalde manier bewust voor kiest om rouw te delen met mensen van andere culturen. De aanwezigheid van mensen uit verschillende culturen, die elk hun eigen culturele vorming hebben met betrekking tot de omgang met de dood en rouw, zorgt ervoor dat een rouwproces in een interculturele gemeenschap nooit geheel volgens één bepaalde cultuur tot uiting komt.

Mogelijk is dat de richting waarin gedacht moet worden over de vraag of een interculturele manier van rouwverwerking noodzakelijk is in een interculturele gemeenschap. Enerzijds moet namelijk alle ruimte gecreëerd worden voor de rouwende om volgens de normen en waarden van zijn of haar cultuur te kunnen rouwen, want dat is van belang voor het goed doorlopen van een rouwproces. Anderzijds mag verondersteld worden dat in een interculturele gemeenschap altijd een poging gedaan wordt om de interculturele ontmoeting te stimuleren en een vertaalslag te maken naar de culturen van de andere aanwezigen. Deel willen zijn van een interculturele kerkelijke gemeenschap veronderstelt namelijk een bepaalde bereidheid om te willen leren van elkaars cultuur. W. Jay Moon, professor in interculturele studies, omschrijft dit aspect van intercultureel kerkzijn als volgt: ‘Worldviews, then, are not complete, since they limit what people perceive. As a result, monocultural disciplers are often oblivious to how their worldview assumptions are shaping their Christian faith... until there is an intercultural encounter. When this occurs, disciplers better understand their own worldview and are more open to transformation’.¹⁴⁸ In ontmoeting met de ander vindt dus reflectie op de eigen cultuur en het eigen wereldbeeld plaats. Dit sluit aan bij wat de literatuurstudie in paragraaf 3.6 beschreef op basis van het gedachtegoed van de filosoof Emmanuel Levinas, namelijk dat een mens alleen in de interculturele ontmoeting de eigen identiteit kan ontdekken. Rouw lijkt bij uitstek een thema te zijn waarin leren van de ander en spiegeling aan de eigen ervaring centraal kan staan. Zo stelde de literatuurstudie in paragraaf 3.1 al voorzichtig de vraag of de drang naar het willen begrijpen van de dood niet een universeel, cultuur overstijgend thema is. Op basis hiervan kan gesteld worden dat een rouwproces in interculturele gemeenschappen niet per definitie op een interculturele wijze vormgegeven hoeft te worden, zolang er ruimte gecreëerd wordt waarin mensen zichzelf kunnen verhouden tot de cultuur van de ander met betrekking tot dit onderwerp. In een interculturele gemeenschap moet dan enerzijds volop ruimte zijn voor de cultuur van de rouwende en anderzijds altijd een poging gedaan worden om de interculturele ontmoeting te stimuleren en een vertaalslag te maken naar de culturen van de andere aanwezigen. Vanuit deze ontmoeting kunnen gezamenlijk nieuwe dingen gecreëerd worden,

¹⁴⁸ Moon, *Intercultural Discipleship*, 17.

zoals een visie op en een manier van omgang met de dood. Het delen van een situatie van rouw in een interculturele context kan voor de rouwende zelf van meerwaarde zijn, omdat ieder mens zich op een bepaalde manier aan deze ervaring lijkt te kunnen spiegelen en mogelijk nieuwe inzichten in het omgaan met dood en rouw kan bieden aan de rouwende.

Deze gedachte roept dan nog wel de vraag op wat dit zegt over intercultureel kerkzijn in het algemeen. Als de conclusie van bovenstaande vraag naar een interculturele of monoculturele omgang met de dood en rouw is dat het bij een dergelijk existentiële thema blijkbaar niet noodzakelijk is om dit op een interculturele manier vorm te geven, wat zegt dit dan over minder existentiële thema's in een interculturele pioniersplek? Denk bijvoorbeeld aan het vormgeven van de liturgie voor een Avondmaalsdienst of het voeren van een gesprek over leiderschapsstructuur in de gemeente. Hoewel hier een heel onderzoek naar intercultureel kerkzijn ingezet kan worden, kan in het kader van dit onderzoek gesteld worden dat mogelijk in de omgang met existentiële thema's iets zichtbaar wordt van de rijkdom en creativiteit die God in culturen gelegd heeft. Zo lijkt het alsof in de omgang met existentiële thema's in interculturele pioniersplekken meer zichtbaar wordt van de rijke diversiteit en de authenticiteit van culturen, terwijl in de omgang met minder existentiële thema's juist de eenheid van culturen zichtbaar wordt in de manieren waarop toenadering tot elkaar gezocht wordt. In het geheel van intercultureel kerkzijn, waarbij zowel aandacht is voor existentiële thema's als minder existentiële thema's, komt dan zowel de diversiteit als de eenheid die God in culturen gelegd heeft tot uiting.

Bijdrage van de praktijk aan de literatuur

In de literatuurstudie van dit onderzoek is het thema rouw bewust beperkt tot het verlies van een betekenisvolle ander. De ervaringen uit de praktijk lijken echter de noodzaak te benadrukken om rouw in een interculturele context altijd breder te definiëren. Rouw gaat in deze context namelijk juist vaak over veel meer dan het verlies van geliefden. Door een vrijwillig of gedwongen proces van migratie, gaat het voor mensen in een interculturele context vaak ook over het verlies van cultuur, status, land en gewoonten. Het thema rouw krijgt in een interculturele context dus een eigen kleur. Uit de praktijk blijkt dan ook dat meerdere mensen in een interculturele gemeenschap vergelijkbare fasen van een rouwproces kunnen doorlopen, maar dat het onderwerp van rouw verschillend is. Deze constatering ondersteunt de relevantie van het op de kaart zetten van dit onderwerp in interculturele pioniersplekken, ook buiten concrete situaties van het verlies van geliefden om.

De literatuurstudie uit paragraaf 3.2 veronderstelt dat grote verschillen merkbaar zijn in de omgang met de dood en rouw bij mensen uit individualistische of uit collectivistische culturen. Deze verschillen hebben invloed op de manier waarop mensen om willen gaan met de overledenen, met het rouwen in het openbaar, met emoties en met het rouwproces. Daarbij speelt ook de levensovertuiging een grote rol. Westerse en niet-westerse levensovertuigingen worden volgens de literatuur namelijk op een geheel andere basis vormgegeven. Waar de eerste gebouwd wordt op een 'two-tier religious system', wordt de laatste gebouwd op een 'three-tier religious system'. Het gevolg hiervan is dat mensen op basis van de verschillende systemen een geheel ander antwoord op grote levensvragen kunnen krijgen. Opvallend is echter dat de

respondenten uit het praktijkonderzoek hun vragen hebben bij het onderscheid dat de literatuur maakt tussen beleving van rouw in een westerse en niet-westerse context. Drie van de vier respondenten ziet in elke cultuur een bepaalde angst voor de dood of een drang naar het zoeken van leven. Tegelijkertijd zien de respondenten wel dat deze beleving op andere manieren tot uiting komt. Zo wordt in een westerse context deze beleving vaak verbonden met een bepaald maakbaarheidsidee, bijvoorbeeld door het gebruik van medicijnen, terwijl daar in niet-westerse culturen soms beperkte toegang toe is. Een van de vier respondenten, ziet wel dat de dood in haar interculturele gemeenschap veel meer onderdeel is van het leven dan in de westerse context en dat de beleving van de dood ook vaker verbonden is met de geestelijke wereld. Opvallend is dat haar context in die zin verschillend is van de contexten van de andere respondenten, omdat zij voornamelijk met Aziatische christenen werkt. Het zou dus kunnen zijn dat de beleving van Aziatische christenen op meer punten verschilt van westerse christenen, dan de beleving van Afrikaanse of Zuid-Amerikaanse christenen uit de contexten van de andere respondenten.

Thema 2 – Pastoraat bij rouw in interculturele context

Bijdrage van de literatuur aan de praktijk

De literatuurstudie in paragraaf 3.1 laat zien dat het bij pastoraat in een interculturele context van belang is om onbevangen te luisteren naar de rouwende, om zo te leren onderscheiden door welke culturele kaart de rouwende gevormd is, wat deze cultuur veronderstelt met betrekking tot de omgang met de dood en rouw en welke implicaties dat heeft voor het rouwproces. Uit de ervaringen van de respondenten blijkt namelijk dat in de omgang met dood en rouw vaak gebruik gemaakt wordt uitingsvormen die bepaald zijn door de cultuur waardoor de rouwende gevormd is, ook als de rouwende zich op dat moment in een andere culturele context bevindt. Cultureel bepaalde gebruiken bij de omgang met dood en rouw bieden de rouwende namelijk de mogelijkheid om gevoelens hierover te kunnen uiten en te kunnen beleven. Bij pastoraat in een interculturele gemeente is het volgens de literatuur dan ook van belang om bewust te zijn van de impact van migratie. Door migratie kan namelijk soms het rouwproces, zoals veronderstelt vanuit de eigen cultuur, niet vormgegeven worden. Het niet kunnen uitvoeren van bepaalde rituelen heeft grote invloed op het rouwproces van de migrant. Het kan zorgen voor gecompliceerde situaties die kunnen leiden tot hevige en langdurige rouwreacties met een vergrote kans op traumatische gevolgen, waardoor ook andere verliezen (zoals land, status en werk) vanwege het migratieproces versterkt kunnen worden. Hoewel deze ervaringen niet in het praktijkonderzoek naar voren zijn gekomen, laat de literatuur hier zien dat men in een interculturele gemeenschap wel degelijk rekening moet houden met deze mogelijke situaties. De literatuur onderbouwt daarbij in paragraaf 3.5 waarom de impact van het niet kunnen uitvoeren van cultureel bepaalde gebruiken met betrekking tot de omgang met dood en rouw zo groot is. Het laat namelijk zien dat onze identiteit gevormd wordt door betekenisvolle relaties met anderen. Op een bepaalde manier bedreigt de dood dus de identiteit van een persoon en van een gemeenschap als deze door een rouwproces gaan. Rouw kan dan ook gezien worden als een moment van crisis, omdat het verlies geleden wordt in de identiteit, zoals ook geestelijk verzorger Van der Kooi-Dijkstra in paragraaf 2.5 omschreef. Juist in tijden van crisis en verandering, waarin overtuigingen en wereldbeelden aangetast worden, proberen rituelen de continuïteit te behouden en spelen zij een extra grote rol in het leven van mensen. Cultureel bepaalde gebruiken proberen namelijk het innerlijke leven opnieuw te ordenen en opnieuw

betekenis te geven aan het leven. Het niet kunnen uitvoeren van deze rituelen, door bijvoorbeeld migratie, heeft dus impact op het rouwproces van de rouwende.

De literatuurstudie toont aan dat degene die pastoraat verleent zich, naast dat hij of zij zich verdiept in de context en de culturele vorming van de rouwende, ook bewust moet worden van zijn of haar eigen culturele vorming. Enerzijds is er de persoonlijk vorming in de thematiek. Uit de praktijkervaringen van de respondenten blijkt namelijk dat persoonlijke betrokkenheid op het thema rouw ervoor zorgt dat degene die pastoraat verleent beter kan inschatten wat rouwenden meemaken, omdat hij of zij zelf ook door een proces van rouw is gegaan. Hoewel persoonlijke betrokkenheid op het thema niet noodzakelijk is, heeft het in die zin wel positieve uitwerking op het bespreekbaar maken van het thema. De uitkomsten van het praktijkonderzoek laten daarbij mogelijk een voorbeeld zijn van de impact van de eigen culturele vorming. Zo bespreken respondenten 1, 3 en 4 het kwetsbare thema van omgang met dood en rouw in de praktijk van het intercultureel kerkzijn. Respondent 2 geeft daarentegen aan dat er weinig gesproken worden over het thema binnen zijn interculturele gemeenschap. Mogelijk is dit verschil te verklaren vanuit het feit dat respondent 2 de enige respondent is die oorspronkelijk vanuit een niet-westerse context komt, waardoor het spreken over dit thema voor hem niet bij de cultureel bepaalde uitingsvormen van omgang met rouw hoort. Naast de impact van persoonlijke vorming in de thematiek, moet degene die pastoraat verleent zich anderzijds bewust zijn van zijn of haar culturele vorming met betrekking tot verschillende vormen van pastoraat. Hoewel bovenstaande oproep betrekking heeft op een interculturele vorm van pastoraat, zoals beschreven in paragraaf 3.6, zullen degenen die pastoraat verlenen en degenen die pastoraat ontvangen ook gevormd zijn door andere vormen van pastoraat. Zo is westers pastoraat vaak individualistische, rationalistisch en gericht op de ontwikkeling en vervulling van het individu. Dit terwijl Aziatisch en Afrikaans pastoraat meer aandacht besteden aan de gemeenschap en aan relationaliteit. De vorm van intercultureel pastoraat, zoals hierboven bepleit wordt, gaat in tegen bestaande rouwmodellen en culturele factsheets die pastoraal werkers voorzien van voorgeschreven informatie en is sterk gefocust op de interculturele ontmoeting. In de diversiteit van een interculturele gemeenschap is het belang van het voeren van gesprekken over de omgang met existentiële thema's namelijk extra groot, omdat alleen zo ontdekt kan worden wat de diepste verlangens, de diepste hoop en de diepste angsten zijn. De literatuurstudie laat zien dat het daarbij de taak van de degene die pastoraat verleent is om 'the otherness of the Other and the integrity of the Self' te bewaren gedurende dit proces van omgang met de dood en rouw in interculturele gemeenschappen.

Bijdrage van de praktijk aan de literatuur

In de literatuurstudie van paragraaf 2.5 wordt de taak van iemand die pastoraat verleent in situaties van rouw met name omschreven als het gaande houden van de ontmoeting tussen de rouwende en God. De praktijk van intercultureel kerkzijn laat echter zien dat in deze context de taak van degene die pastoraat verleent veel breder is dan enkel geestelijke ondersteuning en vaak een praktisch ondersteunende taak bevat. Daarbij is het opvallend dat alle respondenten in het praktijkonderzoek omschrijven dat zij in een concrete praktijksituatie van rouw terecht kwamen, waarbij ze in eerste instantie hun rol niet geheel duidelijk hadden. Zij moesten zoeken naar hun plek in het geheel en doorvragen op de verwachtingen, die de rouwende of de

rouwende familie vanuit hun culturele vorming had met betrekking tot de positie van de pastor in de huidige situatie. De praktijk pleit er dus voor om ook de context van het werkveld een belangrijke leerschool te laten zijn voor pioniers en anderen die pastoraat bij rouw verlenen, bij het zoeken naar invulling van hun taak. Het eigene van pioniers is ook dat zij ondernemend, enthousiast en nieuwsgierig zijn, waardoor zij veel leren in de praktijk van het werkveld en reflectie op thematieken vaker achteraf plaatsvindt. Tegelijkertijd pleit deze uitkomst van het praktijkonderzoek er juist voor om ook in de academie dit onderwerp breder te doordenken, omdat blijkbaar in interculturele pioniersplekken een diversiteit aan verwachtingen met betrekking tot de rol van de pastor is.

Thema 3 – Taak van de interculturele kerkelijke gemeenschap bij rouw

Bijdrage van de literatuur aan de praktijk

Volgens de literatuurstudie in paragraaf 2.3 en 2.4 heeft de kerk de taak om een nieuwe liturgie met betrekking tot de dood te bieden in de huidige westerse samenleving. Vroeger had de dood een vanzelfsprekende plek in de westerse maatschappij en werd dit vooral als een gemeenschappelijk proces gezien. Door de jaren heen is de dood echter steeds meer verdrongen uit het maatschappelijke leven en werd de dood gezien als een zinloos verschijnsel wat zoveel mogelijk beperkt en verminderd moest worden. In de postmoderniteit lijkt er meer aandacht te zijn voor de dood. Dit komt bijvoorbeeld door het proces van digitalisering, wat meer zichtbaarheid geeft aan de dood. Ook lijkt het alsof mensen actiever nadenken over hun eigen dood of de dood van een ander en wordt er op de publieke omroep meer aandacht besteedt aan programma's over de dood. Tegelijkertijd wordt echter steeds vaker een beroep gedaan op de medische ontwikkelingen, met de verwachting dat de dood uitgesteld, verminderd of ongedaan gemaakt kan worden. Deze 'death-denying liturgies' zorgen ervoor dat mensen de dood in hun leven ontkennen. De kerk kan echter een liturgie bieden van hoop op een God die leven geeft door de dood heen, met alle ruimte voor de rouw en het verdriet. Vanuit christelijk perspectief moet de dood namelijk gezien worden als een interruptie van het oorspronkelijke plan van God met de wereld. Door de komst van de zonde leeft de mens in een verbroken relatie met de levengevende God en wordt de vooruitgang van het leven tegengehouden door de dood. Het christelijke geloof spreekt echter altijd over de dood vanuit het perspectief van de soteriologie, het verlossende werk van Jezus Christus. Met Zijn dood en opstanding overwint Christus de dood en realiseert Hij het heil dat God voor de mensen brengt: een nieuwe werkelijkheid, waarin God en mensen met elkaar verzoend zijn. Vanuit deze hoop geven christenen hun leven vorm, ook als het gaat over omgang met de dood.

Uit de ervaringen van de praktijk blijkt dat in eerste instantie geen grote verschillen zichtbaar worden tussen westerse en niet-westerse pastoraal-theologische inhouden met betrekking tot dit thema. Een van de respondenten geeft wel aan dat er in westerse theologie minder ruimte voor de klacht naar God lijkt te zijn. Dit zou mogelijk verklaard kunnen worden vanuit de gedachte dat de manier waarop het leven vormgegeven wordt verschillend is. Zo bleek uit de literatuurstudie dat in het Westen vaak gedacht wordt vanuit een maakbaarheidsperspectief, waarbij een klacht naar God over de onoplosbaarheid van een situatie in die zin dus secundair is. Dat bij intercultureel kerkzijn vaker gedacht over een overkoepelende pastoraal-theologische inhoud met betrekking tot het christelijke geloof blijkt ook uit het 'Nairobi statement on

Worship and Culture'. Dit statement is opgesteld aan het eind van de 20^e eeuw om de relatie tussen christelijke aanbidding en cultuur te verwoorden. Een van de relaties tussen deze twee aspecten wordt beschreven als een transculturele, cultuur overstijgende relatie. Vanuit deze relatie wordt wereldwijd tussen kerken een christelijke eenheid gevoeld en daarmee wordt aan kerken een solide basis gegeven om de transculturele boodschap van het Evangelie te contextualiseren.¹⁴⁹

De pastoraal-theologische inhoud wordt ook zichtbaar vormgegeven blijkt uit het praktijkonderzoek. Interculturele gemeenschappen geven deze inhoud in preken weer, maar sommige gemeenten kiezen ervoor om deze inhoud met behulp van rituelen en symbolen weer te geven. Deze vormen kunnen helpen om de verbondenheid met God en de gemeenschap uit te drukken. Hoe rouwsituaties theologisch geduid moeten worden is echter in de praktijk een kwetsbare vraag. Antwoorden daarop kunnen namelijk grote impact hebben op de relatie tussen de rouwende en God en verschillende theologische thema's, zoals zelfmoord of de aanwezigheid van geesten, kunnen gevoelig liggen. Welke pastoraal-theologische thema's daarom nadruk krijgen in de interculturele gemeenschap is afhankelijk van de context van de rouwende en de fase van het rouwproces.

Bijdrage van de praktijk aan de literatuur

Uit de praktijk blijkt dat interculturele gemeenschappen naast een geestelijk ondersteunende taak, ook nog andere belangrijke taken hebben. Een daarvan is het praktisch ondersteunen van de rouwende door bijvoorbeeld het zorgdragen voor alledaagse taken of praktische zaken rondom de begrafenis. Een andere belangrijke taak is het aanwezig zijn als gemeenschap. De interculturele kerkelijke gemeenschap wordt daarbij vaak gezien als een (vervangende) familie. Dat dit familie-aspect regelmatig terugkomt in interculturele contexten is te verklaren vanuit het feit dat interculturele contexten vaak gepaard gaan met het opbouwen van diepgaande relaties. Dit gegeven is verklaarbaar vanuit de theorie over intercultureel kerkzijn. Mark DeYmaz omschrijft bijvoorbeeld het belang van het opbouwen van diepgaande relaties in interculturele gemeenschappen als volgt: 'Of course, personal relationships are important to the health and well-being of any church. In a multi-ethnic church, however, they are of exponentially greater importance! Indeed, relationships form the very foundation and fabric of a multi-ethnic church because trust is not a commodity so easily assumed in an environment where people must interact with others different from themselves'. Als de interculturele gemeenschap als vervangende familie voor de rouwende geldt, dan is aanwezigheid bij een belangrijk moment voor een familielid vanzelfsprekend.

5.3 CONCRETE HANDVATEN

Na het verzamelen en verwerken van de onderzoeksresultaten kan beschreven worden welke aspecten vanuit de praktijk van belang zijn voor het aanreiken van concrete handvaten voor het vormgeven van een verantwoorde pastorale praktijk bij stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele pioniersplek. In deze paragraaf wordt daarmee een poging

¹⁴⁹ Calvin Institute of Christian Worship, "Nairobi Statement on Worship and Culture", geraadpleegd op 11 november 2021. Zie: <https://worship.calvin.edu/resources/resource-library/nairobi-statement-on-worship-and-culture-full-text>.

gedaan om de derde deelvraag van het onderzoek te beantwoorden. In de diepte-interviews is in eerste instantie aan de respondenten een topiclist voorgelegd, zie paragraaf 4.2, die mogelijk een bijdrage zou kunnen leveren aan de praktijk van het werkveld. De respondenten reageerden positief op de vragen die de aan hun voorgelegde topiclist bevatte en gaven aan dat deze relevant en passend zijn bij het onderwerp en daarmee waardevol voor de praktijk kunnen zijn. De respondenten denken echter dat er meer behoefte is aan het ontvangen van voorgeschreven informatie, zoals bijvoorbeeld een aantal punten waar een pionier in de praktijk op moet letten. Daarnaast vragen de respondenten zich unaniem af of een topiclist de geschikte manier is om het thema op de kaart te brengen in pioniersplekken. De respondenten geven namelijk aan dat deze vorm van het onder de aandacht brengen van dit thema niet intercultureel is, maar dat het een Nederlandse rationaliteit veronderstelt, die niet in alle leiderschapsteams van interculturele pioniersplekken te vinden is.

Op basis van deze onderzoeksresultaten heeft de onderzoeker besloten om een concreet product te ontwerpen voor de praktijk van het werkveld. Daarbij is gekozen voor een eerste opzet van een brochure. In eerste instantie verwacht de onderzoeker dat een workshop in deze thematiek het beste aan kan sluiten bij het leerproces van pioniers. Tegelijkertijd is de onderzoeker er, juist op basis van de onderzoeksresultaten, van overtuigd dat het geven van een workshop ook persoonlijke ervaring met betrekking tot het onderwerp veronderstelt. Aangezien de onderzoeker zowel persoonlijk, als in het werkveld nog geen concrete ervaringen opgedaan heeft, is daarom gekozen voor het maken van een werkdocument voor een brochure. Hoewel de uitkomsten van de diepte-interviews op verschillende momenten aantonen dat pioniers voornamelijk leren in de praktijk, wil de onderzoeker de uitdaging aangaan om met behulp van een werkdocument voor een brochure, op een andere manier bij te dragen aan hun leerproces. Daarom zal in het werkdocument van de brochure ruimte gecreëerd worden voor verschillende vormen van informatieverwerking, zoals het bieden van inzichtgevende informatie op basis van de literatuurstudie en het praktijkonderzoek, het beschrijven van uitdagende voorbeelden en het stellen van vragen ter reflectie. De tijd en ruimte die vrijgekomen zijn vanwege het uitblijven van het vijfde diepte-interview zullen hierin geïnvesteerd worden, zie paragraaf 4.4. Hierdoor kan de onderzoeker namelijk uitgebreider investeren in het daadwerkelijk leveren van een bijdrage aan de praktijk van het werkveld.

Vanuit het bestuderen van de vraag welke aspecten vanuit de praktijk van belang zijn voor het aanreiken van concrete handvaten voor het vormgeven van een verantwoorde pastorale praktijk bij stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele pioniersplek, moet gesteld worden dat de brochure de volgende punten moet bevatten:

- ◆ Inzichten die de relevantie van het onderwerp aantonen en daarmee bewustwording in interculturele kerkelijke gemeenschappen creëren:
 - Inzicht in het diepgaande proces van culturele vorming van zowel de rouwende, als degene die pastoraat verleent, als de manier waarop pastoraat wordt vormgegeven.
 - Inzicht in de impact van rouw op het individu en de interculturele kerkelijke gemeenschap, vanwege het verlies van identiteit.

- Inzicht in de invloed van levensovertuigingen op het rouwproces.
- Inzicht in het belang van rituelen die zichtbaar uiting geven aan het onderliggende wereldbeeld en in tijden van crisis een poging doen om continuïteit te behouden en het leven opnieuw te ordenen
- Inzicht in de impact van migratie op het rouwproces.
- Inzicht in de veelkleurige omgang met de dood in de huidige westerse samenleving.
- Inzicht in het eigene van interculturele ontmoeting.
- ◆ Aandachtspunten die een interculturele kerkelijke gemeenschap stimuleren om zich te verhouden tot hun taak en rol in deze thematiek:
 - Aandachtspunten voor het vormen van een systematisch theologisch kader, waarbinnen de dood en rouw christelijk verstaan kunnen worden.
 - Aandachtspunten voor het gaande houden van de ontmoeting tussen de rouwende en God.
 - Aandachtspunten voor het stimuleren van de ontmoeting tussen culturen.
- ◆ Vragen vanuit de opgestelde topiclist die dienen ter bewustwording van en reflectie op de thematiek in interculturele kerkelijke gemeenschappen.
 - Vragen met betrekking tot de culturele vorming van degene die pastoraat verleent en de rouwende.
 - Vragen ter observatie van het rouwproces van de rouwende.
 - Vragen die het theologische aspect van de thematiek proberen te duiden.
 - Vragen over de rol van de interculturele kerkelijke context in deze thematiek.
- ◆ Verhalen en voorbeelden uit de praktijk van interculturele kerkelijke gemeenschappen met betrekking tot de omgang met dood en rouw.

In bijlage 7 van het onderzoeksrapport wordt een werkdocument opgenomen dat bovenstaande aspecten van een brochure in concept bevat. Dit werkdocument kan op termijn omgezet worden in een brochure die verspreid kan worden onder interculturele pioniersplekken.

5.4 CONCLUSIE

In dit onderzoek is een antwoord gezocht op de vraag: ‘Hoe kan pastoraal-theologische kennis over stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele (religieuze en/of kerkelijke) context helpend zijn voor interculturele pioniersplekken om gestalte te geven aan een verantwoorde pastorale praktijk bij stervensbegeleiding en rouwbegeleiding?’. Nu alle onderzoeksresultaten verzameld en geanalyseerd zijn kan deze vraag beantwoord worden:

Uit het onderzoek blijkt dat situaties van rouw in een interculturele gemeenschap vaak monocultureel tot uiting komen. Een rouwproces in een interculturele gemeenschap is echter nooit geheel monocultureel, omdat iemand die deel is van een interculturele gemeenschap er op een bepaalde manier bewust voor kiest om rouw te delen met mensen van andere culturen. Iedere mens in de interculturele gemeenschap is gevormd door een bepaalde cultuur, die normen en waarden voor de omgang met dood en rouw veronderstelt. Hoewel de literatuurstudie veronderstelt dat er grote verschillen zijn tussen culturen in de omgang met de dood en rouw, blijkt uit de praktijk van intercultureel kerkzijn dat deze verschillen minder

merkbaar zijn. In elke cultuur wordt namelijk een bepaalde angst voor de dood of een drang naar het zoeken van leven zichtbaar. De beleving hiervan komt echter wel op andere manieren tot uiting. Cultureel bepaalde gebruiken bij de omgang met de dood en rouw bieden de rouwende de mogelijkheid om gevoelens hierover te kunnen uiten en te kunnen beleven. De literatuurstudie laat dan ook zien dat het bij pastoraat in een interculturele context van belang is om onbevangen te luisteren naar de rouwende, om zo te leren onderscheiden door welke culturele kaart de rouwende gevormd is, wat deze cultuur veronderstelt met betrekking tot de omgang met de dood en rouw en welke implicaties dat heeft voor het rouwproces. Cultureel bepaalde gebruiken, zoals rituelen, proberen in tijden van crisis en verandering het leven opnieuw te ordenen. Rouw is een moment van crisis, omdat het verlies van een betekenisvolle ander, en daarmee verlies aan de eigen identiteit betekent. In een interculturele context moet men bij situaties van rouw altijd bewust zijn van de impact van migratie. Het niet kunnen uitvoeren van bepaalde rituelen, die de cultuur veronderstelt, kan namelijk leiden tot hevige en langdurige rouwreacties. In de praktijk van interculturele gemeenschappen blijkt in ieder geval dat het thema rouw breder gedefinieerd moet worden dan enkel het verlies van geliefden. Door een vrijwillig of gedwongen proces van migratie gaat rouw voor mensen in een interculturele context namelijk vaak ook over het verlies van cultuur, status, land en gewoonten. In situaties van rouw wordt de interculturele kerkelijke gemeenschap daarbij vaak gezien als een (vervangende) familie. Aanwezigheid bij een belangrijk moment voor een familielid geldt dan ook als vanzelfsprekend.

Omdat uit de literatuurstudie blijkt dat culturele vorming een diepgaand proces is moet degene die pastoraat verleent zich ook bewust zijn van zijn of haar eigen culturele vorming, zowel in de persoonlijke omgang met de dood en rouw als in het vormgeven van pastoraat. Dit onderzoek pleit voor een vorm van intercultureel pastoraat, die ingaat tegen het raadplegen van bestaande rouwmodellen en culturele factsheets, maar sterk gefocust is op de interculturele ontmoeting. De taak van degene die pastoraat verleent in een interculturele context is om ‘the otherness of the Other and the integrity of the Self’ te bewaren gedurende het proces van de omgang met de dood en rouw. In een interculturele gemeenschap moet dan ook enerzijds alle ruimte gecreëerd worden voor de rouwende om volgens de normen en waarden van zijn of haar cultuur te kunnen rouwen, want dat is van belang voor het goed doorlopen van een rouwproces. Anderzijds mag verondersteld worden dat in een interculturele gemeenschap altijd een poging gedaan wordt om de interculturele ontmoeting te stimuleren en een vertaalslag te maken naar de culturen van de andere aanwezigen. Het thema rouw lijkt bij uitstek een thema te zijn waarin leren van de ander en spiegeling aan de eigen ervaring centraal kan staan. De drang naar het willen begrijpen van de dood lijkt namelijk een universeel, cultuur overstijgend thema te zijn. In de interculturele gemeenschap wordt in de omgang met existentiële thema’s, zoals de dood en rouw, iets zichtbaar van de diversiteit en authenticiteit die God in culturen gelegd heeft. In de ontmoeting met de ander kunnen gezamenlijk nieuwe dingen gecreëerd worden, zoals een visie op en een manier van omgang met de dood.

De kerk heeft de taak om een nieuwe liturgie met betrekking tot de dood te bieden in de huidige westerse samenleving. Daar heerst namelijk een ‘death-denying liturgy’, die ervoor zorgt dat mensen de dood in hun leven ontkennen. De kerk kan echter een liturgie bieden van hoop op

een God die leven geeft door de dood heen. Vanuit christelijk perspectief moet de dood namelijk gezien worden als een interruptie van het oorspronkelijke plan van God met de wereld. Door de komst van de zonde leeft de mens in een verbroken relatie met de levengevende God en wordt de vooruitgang van het leven tegengehouden door de dood. Het christelijke geloof spreekt echter altijd over de dood vanuit het perspectief van de soteriologie, het verlossende werk van Jezus Christus. Met Zijn dood en opstanding overwint Christus de dood en realiseert Hij het heil dat God voor de mensen brengt. Het is de taak van degene die pastoraat verleent in een interculturele context is om deze ontmoeting tussen God en de rouwende gaande te houden. Hoe dit precies vormgegeven moet worden in concrete situaties, wordt door pioniers vaak vanuit de praktijk van het werkveld verkend.

In de praktijk geven interculturele gemeenten bovenstaande pastoraal-theologische inhoud vorm door middel van preken of met behulp van rituelen en symbolen. Deze vormen kunnen helpen om de verbondenheid met God en de gemeenschap uit te drukken. Hoe rouwsituaties theologisch gedeut moeten worden is echter in de praktijk een kwetsbare vraag. Antwoorden daarop kunnen namelijk grote impact hebben op de relatie tussen de rouwende en God. Welke pastoraal-theologische thema's daarom nadruk krijgen in de interculturele gemeenschap is afhankelijk van de context van de rouwende en de fase van het rouwproces. In eerste instantie worden daarbij in de praktijk geen grote verschillen zichtbaar tussen westerse en niet-westerse pastoraal-theologische inhoud met betrekking tot dit thema.

Geconcludeerd kan worden dat pastoraal-theologische kennis over stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele context bewustwording geeft aan de degene die pastoraat verleent over de invloed van culturele vorming op de omgang met de dood en rouw. Daarnaast biedt het handvaten voor het vormgeven van de ontmoeting tussen de interculturele kerkelijke gemeenschap en de rouwende. Ook geeft het inzichten over de boodschap die de interculturele kerkelijke gemeenschap heeft voor de rouwende, de interculturele gemeenschap en de huidige, westerse samenleving. Tot slot benadrukt de pastoraal-theologische kennis over stervensbegeleiding en rouwbegeleiding in een interculturele context het belang van het onbevangen leren luisteren naar de rouwende. Om deze opbrengsten te kunnen verwerken in de praktijk van het werkveld is een werkdocument voor een brochure opgesteld, die te raadplegen is in de bijlagen van dit onderzoeksrapport.

5.5 DISCUSSIE ONDERZOEKSRESULTATEN

Nu de onderzoeksresultaten bekend, verwerkt en toegepast zijn, is het voor de kwaliteit van het onderzoek van belang om deze kritisch te bekijken en gemaakte keuzes gedurende het onderzoek te verantwoorden.

◆ De hoofdvraag van het onderzoek bevat het begrip 'stervensbegeleiding'. Nu bleek gedurende het onderzoek dat deze term door de onderzoeker steeds minder gebruikt is bij het verzamelen van onderzoeksresultaten. Het onderzoek heeft zich voornamelijk gefocust op omgaan met de dood en op rouwverwerking. Beiden toegespitst op het feit dat de dood al plaatsgevonden heeft en minder gericht op een proces richting de dood. Dat dit gedurende het onderzoek gebeurd is kan verklaard worden vanuit de praktijk van interculturele pioniersplekken, omdat daaruit blijkt dat omgaan met de dood en rouw een thema is wat nog

weinig tot geen aandacht heeft gekregen, laat staan dat voorbereiding daarop een plek krijgt in deze specifieke context. De onderzoeker had er verstandig aan gedaan om op het moment dat het onderzoeksproces aangepast werd (zie paragraaf 1.5), ook te kiezen voor een toespitsing op omgaan met de dood en rouwverwerking, aangezien de onderzoeker zich toen al bewust was van het feit dat stervensbegeleiding waarschijnlijk in de context van interculturele pioniersplekken geen grote plek zou innemen.

◆ De onderzoeker is zich bewust van het feit dat de uitkomsten van het praktijkonderzoek gebaseerd zijn op de ervaringen en behoeften van slechts vier respondenten. Als de onderzoeker vooraf had geweten dat het vinden van respondenten, ook na aanpassing van het onderzoeksproces, zo moeilijk blijkt te zijn dan had de onderzoeker bij voorkeur de context van het onderzoek aangepast. Zo hadden mogelijk meer resultaten opgehaald kunnen worden als ook migrantenkerken of kerken die verbonden zijn aan de SKIN (Samen Kerk in Nederland) vereniging betrokken waren bij het onderzoek. De onderzoeker heeft gedurende deze fase van het onderzoek te lang gewacht op reacties van benaderde respondenten en te weinig energie gestoken in het verbreden van de selectie van respondenten. Tegelijkertijd zou nu het onderzoek herhaald kunnen worden in een andere context (zoals de hierboven genoemde twee contexten), waarbij de uitkomsten vergeleken zouden kunnen worden met de resultaten uit interculturele pioniersplekken. Daarnaast zou een verbreding van de context ook geleid moeten hebben tot een verbreding van de literatuurstudie, waar in het huidige onderzoek geen ruimte meer voor was.

◆ In het onderzoek is een onderscheid gemaakt tussen westerse culturen en niet-westerse culturen. De onderzoeker heeft gedurende het onderzoek echter opgemerkt dat het gebruiken van de term ‘niet-westerse culturen’ te breed is geweest en dat daarmee geen recht gedaan is aan de diversiteit van culturen. Tegelijkertijd is voor de beperkte omvang van het onderzoek het aangebrachte onderscheid duidelijk geweest, omdat de interculturele pioniersplekken van het onderzoek zich in een westerse context bevinden en zich altijd in hun diversiteit moeten verhouden tot niet-westerse contexten.

◆ In een terugblik op het gehouden onderzoek had de onderzoeker meer energie willen steken in de vraag wat deze thematiek missionair gezien betekent. Interculturele pioniersplekken zijn namelijk over het algemeen ontstaan vanuit missionaire initiatieven en hebben in die zin ook een bewust missionair karakter. Het onderzoek heeft echter voornamelijk inzoomt op het interculturele aspect van de thematiek en minder op een eventueel missionair aspect. De onderzoeker had graag nog ruimte gevonden voor de vraag hoe een christelijke omgang met dit thema kan bijdragen aan deze nieuwe vormen van kerkzijn.

◆ De onderzoeker vindt het moeilijk om in te schatten in hoeverre de culturele vorming van de onderzoeker invloed heeft gehad op het onderzoek. Zo heeft de onderzoeker bijvoorbeeld opgemerkt dat zij soms vanuit individualistisch perspectief naar verschillende thema's gekeken heeft en aan de respondenten vragen heeft gesteld die mogelijk alleen iemand uit een individualistische cultuur zou stellen. Meest waarschijnlijk heeft de onderzoeker dan ook op basis van onbewuste vooronderstellingen selectie aangebracht in de literatuurstudie en in het vormgeven van de diepte-interviews. De onderzoeker is zich bewust geworden van deze insteek toen een van de respondenten aangaf dat het gebruik van deze topiclist een rationalistisch Nederlands team veronderstelt. De onderzoeker had daarom ook gehoopt op

meer respondenten afkomstig uit een niet-westerse cultuur, maar zoals eerder aangegeven was de keuze uit respondenten beperkt.

5.6 AANBEVELINGEN VOOR VERDER ONDERZOEK

In dit onderzoek is een poging gedaan om inzicht te verkrijgen in de omgang met de dood en rouwverwerking in interculturele kerkelijke contexten. De onderzoeker heeft echter keuzes moeten maken, vanwege de beperkte omvang van het onderzoek. Op basis van de verzamelde onderzoeksresultaten wil de onderzoeker daarom de volgende aspecten aanbevelen voor verder onderzoek:

- ◆ Om culturele diversiteit in deze thematiek verder uit te diepen is het interessant om onderzoek te doen naar de verschillen binnen niet-westerse culturen. Het onderzoek heeft zich nu beperkt tot de verschillen tussen westerse en niet-westerse culturen. Maar de diepte-interviews lijken te suggereren dat er grote verschillen zijn tussen bijvoorbeeld Afrikaanse en Aziatische uitingsvormen en beleving van de dood en rouw.

- ◆ Dit onderzoek heeft zich beperkt tot een interculturele kerkelijke context. Het zou echter ook interessant zijn om dit onderwerp uit te diepen in een interreligieuze context. Welke belangrijke inzichten zouden dan helpend kunnen zijn voor interculturele gemeenschappen, die vaak gevormd worden door mensen die met allerlei verschillende geloofsovertuigingen opgegroeid zijn?

- ◆ De uitkomsten van dit onderzoek worden toegespitst op interculturele pioniersplekken. Het zou echter de moeite waard zijn om te onderzoeken in hoeverre dit onderzoek ook relevant kan zijn voor een monoculturele Nederlandse gemeente. Zo lijkt een van de respondenten te suggereren dat ook monoculturele gemeenten verzoeken krijgen voor het leiden van begrafenissen van mensen uit een niet-Nederlandse cultuur. Wat zouden deze contexten daarvoor nodig hebben?

NAWOORD

Aan het eind gekomen van dit onderzoeksproces kijk ik terug op een interessante periode. Het was een leuke uitdaging om te pionieren met het thema dood en rouw in interculturele pioniersplekken. Tegelijkertijd betekent weinig onderzoek over en weinig praktijkervaring met een thema ook dat het lastig is om te weten waar je het onderzoek moet beginnen, wat je tegen gaat komen en waar je uiteindelijk eindigt. Ondanks de worstelingen in het onderzoeksproces ben ik blij met het eindresultaat dat tot stand is gekomen. Ik hoop dat het onderzoek op termijn ook echt een bijdrage kan leveren aan het werkveld en dat dit slechts een begin was van het verkennen van een heel nieuw onderwerp in interculturele context.

Door het uitvoeren van dit onderzoek ben ik ervan overtuigd geraakt dat interculturele kerken een boodschap hebben voor rouwenden en voor de westerse samenleving, als het gaat over omgaan met de dood en rouw. Ik wil hen dan ook aanmoedigen om hierover met elkaar in gesprek te gaan, om het thema vanuit christelijk perspectief te verkennen en om een visie te ontwikkelen voor de praktijk van intercultureel kerkzijn. Als bewustwording over de relevantie van het thema groeit, dan zal ook steeds meer oog ontwikkeld worden voor concrete praktijksituaties.

Ik zie uit naar het moment ik de inzichten die ik opgedaan heb tijdens dit onderzoek en tijdens de masterstudie in het algemeen, in de praktijk kan gaan toepassen. In ieder geval hoop ik met dit onderzoek de master Church and Mission in the West op een waardige manier te hebben afgerond en voorbereid te zijn om als missionair werker te kunnen dienen in Gods Koninkrijk.

Tot slot ben ik door dit onderzoek opnieuw onder de indruk geraakt over de grootsheid van het werk van Jezus. Zijn verlossend werk gaat verder dan de grenzen van de dood en deze goede boodschap komt tot uiting in de diversiteit van alle culturen.

Linda Hoegee-Muilwijk
Nieuwegein, november 2021.

BIBLIOGRAFIE

- Alcor. "Preserving Life". Zie: <https://www.alcor.org/>. Geraadpleegd op 4 juni 2021.
- Arius, Philippe. *Het uur van onze dood, duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken*. Vertaald uit het Frans door drs. R.Th. de Roo-Raymakers. Elsevier, Amsterdam, 1987.
- Baarda, D.B. e.a. *Basisboek kwalitatief onderzoek: Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Noordhoff: Groningen, 2009.
- Billings, J. Todd. *The End of the Christian Life: How Embracing Our Mortality Frees Us to Truly Live*. Ada: Brazos Press, 2020.
- Boeije, Hennie. *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers, 2014.
- Boonstra, Pytsje. "Ruimte voor rouwen". Masterthesis Geestelijke Verzorging, Groningen, 2012.
- Brewer, Colton. "Providing Pastoral Grief Counseling In An Intercultural Church Setting". Zie: https://www.academia.edu/14698130/Providing_Pastoral_Grief_Counseling_in_an_Intercultural_Church_Setting.
- Brink, Dr. Gijsbert van den en Dr. Cees van der Kooi. *Christelijke Dogmatiek*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012.
- Bruijne, A.L. Th. de (red.). *Gereformeerde Theologie vandaag: oriëntatie en verantwoording*, Barneveld: Uitgeverij De Vuurbaak, 2004.
- Calvin Institute of Christian Worship, "Nairobi Statement on Worship and Culture". Zie: <https://worship.calvin.edu/resources/resource-library/nairobi-statement-on-worship-and-culture-full-text>. Geraadpleegd op 11 november 2021.
- Carteret, Marcia. "Cultural Aspects of Death and Dying", blog november 2010. Zie: <https://www.dimensionsofculture.com/2010/11/cultural-aspects-of-death-and-dying/>. Geraadpleegd op 4 juni 2021.
- CBS, "Hoeveel mensen met een migratieachtergrond wonen in Nederland?". Zie: <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-mensen-met-een-migratieachtergrond-wonen-in-nederland->. Geraadpleegd op 6 oktober 2021.
- The Centre for Church and Mission in the West. "Welcome". Zie: <https://churchandmission.nl/>. Geraadpleegd op 28 juni 2021.

Emory, Candler School of Theology, “Emmanuel Y. Lartey”. Zie: <https://candler.emory.edu/faculty/profiles/lartey-emmanuel.html>. Geraadpleegd op 7 juli 2021.

EO, documentaire “Missionary Go Home”, 8 januari 2008. Zie: <https://tvblik.nl/t-zal-je-maar-gebeuren/missionary-go-home>. Geraadpleegd op 29 september 2021.

Evers, Jeanine. *Kwalitatieve analyse: kunst én kunde*. Amsterdam: Boom Lemma uitgevers, 2015.

Evers, Jeanine. *Kwalitatief interviewen: kunst én kunde*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers, 2008.

Farjadnia, Firoozeh. “Mijn vader stierf alleen. Die pijn blijft”. *Nederlands Dagblad*, 8 mei 2021.

Gire, James. “How Death Imitates Life: Cultural Influences on Conceptions of Death and Dying”. *International Association for Cross-Cultural Psychology*. Unit 6, subunit 2, article 3, 2014.

Hutchings, Tim. “Death, Emotion and Digital Media”. In: Davies, Douglas J. en Nathaniel A. Warne. *Emotions and Religious Dynamics*. Burlington: Ashgate, 2013.

Intercultural Church Plants. “Over ICP”. Zie: <https://www.icpnetwork.nl/>. Geraadpleegd op 6 mei 2021.

Kokou-Koplou, Cyrille Kossigan and C.S. Moukouta e.a. “A Cross-Cultural Approach to Complicated Grief Reactions Among Togo-Western African Immigrants in Europe”. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, July 2017.

Kübler-Ross, Elisabeth. *Death: The Final Stage of Growth*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1975.

Van der Kooi – Dijkstra, M.A. Th. “Geborgenheid en uitzicht: pastoraat bij rouw”. In: Meulen, H. C. van der (red.). *Liefdevol oog en open oor: Handboek pastoraat in de christelijke gemeente*. Utrecht: Boekencentrum, 2010.

Lartey, Emmanuel Y. *Pastoral Theology in an Intercultural World*. Peterborough: Epword, 2006.

Moon, W. Jay. *Intercultural Discipleship: Learning from Global Approaches to Spiritual Formation*. Grand Rapids: Baker Academic, 2017.

Protestantse Kerk in Nederland. “Op Hoop van Zegen”. Januari 2017.

Rotar, Marius and Teodorescu, Adriana. *Dying and Death in 18th-21st Century Europe*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2011.

Roxburgh, Alan. *Missional Map-Making: Skills for Leading in Times of Transition*. San Francisco: Jossey-Bass, 2010.

Schaeffer, Hans. "Aanvechting en (on) zekerheid. In: Koert van Bekkum e.a. (red.), *Proeven van Spiritualiteit*. De Vuurbaak: Barneveld, 2014.

Schaeffer, Hans. *Kerk om te vieren*. Kampen: Summum Academic Publications, 2019.

Smith, James K. A. *Desiring the Kingdom: Worship, Worldview and Cultural Formation*. Grand Rapids: Baker Academic, 2009.

Tan, Loe-Joo. "A Christian Theology of Life and Death". *ResearchGate*, 10 April 2020.

Theologische Universiteit Kampen. "Master Church and Mission in the West". Zie: <https://www.tukampen.nl/master-theologie-eeenjarig/missionaire-gemeente/>. Geraadpleegd op 9 september 2021.

VPRO. "Last Days", een serie door Lieve Blancquaert, 2020.

Verhoeven, Nel. *Wat is onderzoek? Praktijkboek methoden en technieken voor het hoger onderwijs*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers, 2018.

Walter, Tony. "Grief and Culture: a checklist". *Bereavement Care* 29, July 2010.

BIJLAGEN

Zie bijgevoegd document.

BIJLAGE 1 – CHECKLIST TONY WALTER

BIJLAGE 2 – VERNIEUWDE TOPICLIST (NEDERLANDS)

BIJLAGE 3 – VERNIEUWDE TOPICLIST (ENGELS)

BIJLAGE 4 – INTERVIEWWOPZET (NEDERLANDS)

BIJLAGE 5 – INTERVIEWWOPZET (ENGELS)

BIJLAGE 6 – UITGEWERKTE GESPREKSVERSLAGEN

Respondent 1: Maarten Blom

Respondent 2: Nestor Tsala

Respondent 3: Simon van der Lugt

Respondent 4: Esther van Schie

BIJLAGE 7 – WERKDOCUMENT BROCHURE